

15.06.2020

Fuck Politics

Ung, vellykket og middelklasse i
Serbia

Torstein Stiegler Seim

SOSIALANTROPOLOGISK INSTITUTT, UNIVERSITETET I OSLO

Til alle mine informanter og venner i Serbia: Til I.K. som lærte meg å like serbisk jazz, T.A som tok meg med til alternative miljøer i Beograd, A.Đ. for sin hjertevarme, M.B. fordi han alltid har tid, A.H. og D.Ž. som gjorde mine stereotypier om den serbiske mannen til skamme, B.S. for å dele serbisk litteratur og serbiske kaker med meg og I.J. for alle de tankevekkende resonnementene.

Om uttalen av serbiske ord

I Serbia brukes det to alfabeter – kyrillisk og latinsk. Hvert alfabet har tretti bokstaver som korresponderer med tretti fonemer. I denne oppgaven har jeg for enkelthetens skyld brukt det latinske. Den serbiske ortografien er fonologisk. Hovedregelen er at man uttaler ordene slik de er skrevet. Følgende er å si om uttalen av de serbiske ordene i oppgaven:

Č uttales som **t** pluss engelsk **sh** i **share** (tonet)

Ć uttales som **ch** i engelske **chair** (utonet)

Đ uttales som **j** i engelske **jam** (utonet)

Š uttales som norsk **sj**-lyd (utonet)

Ž uttales som **s** i engelske **measure** (tonet)

Innholdsfortegnelse

Innledning	6
Kapittel 1: Om historiefortellinger, klasses tilhørighet og biografier	25
Kapittel 2: Om myndighetsfortellinger og handlingsstrategier	39
Kapittel 3: Om megaprojekt, elitens nasjonsfortelling og borgeres reaksjoner	55
Kapittel 4: Om den politiske scenen i Serbia, politisk deltakelse og tilbaketrekning som strategi	73
Konklusjon	87

Forord

Da jeg i januar 1991 for første gang flyttet til Beograd, var det med en forventning om heftige politiske diskusjoner. Men jeg ble skuffet. For heller enn den daglige nyhetsstrømmen, ville studentene jeg vanket med diskutere Gilgamesh-eposet, snakke om Malinowskis trobriander-bok eller titte på de abstrakte bronseskulpturene til Henry Moore. Og gå ut, naturligvis, på en av Beograds mange fiskerestauranter eller nattklubber. For å spise *stuka* (gjedde), drikke *rakija* og danse til Partibrejkers.¹ For meg, som kom fra et miljø hvor palestinskjerfet var en del av kleskoden, og hvor man kunne bruke fredagskvelden til å klistre protestplakater over sexistiske H&M reklamer, var denne apolitiske holdningen underlig. Særlig fordi verden (og Jugoslavia) akkurat da var i ferd med å støpes radikalt om.

Min interesse for politikk - og for å plukke opp serbiske ord og uttrykk - gjorde at jeg på denne tida ofte satt bøyd over tv-skjermen og så på halv-åtte nyhetene på den serbiske statskanalen (RTS) i ei stue fylt med folk, sigarettøyk og matos. Langt de fleste gangene var jeg den eneste i rommet som fulgte med. Når jeg ba om oversettelse eller en forklaring, veivde folk meg unna. De lo og fortalte at det ikke gikk, at det som ble sagt var kaudervelsk. Politikkenes språk besto av byråkratiske vendinger de knapt eide i sitt vokabular.

Senere dette tiåret gikk jeg i demonstrasjoner med mange av de samme menneskene. I et øyeblikk av sinne, eller desperasjon, eller kanskje bare for å hadde de bestemt seg at nok er nok (*dosta je*), trakk de ut i gatene for å protestere. Noen ganger oppnådde de endringer, andre ganger ikke. Men så snart protestene var over og gatene gjenvant sin vante rytme, var det som om det politiske ikke lenger angikk dem. Bølgen, den emosjonelle utblåsningen, la seg, og livet vendte tilbake til en slags normalitet. Den politiske aktivismen hadde tilsynelatende bare vært en liminaltilstand. Og det som så fulgte - politikkenes hverdag - var en kvern ingen orket lytte til.

Dette innebar ikke at det ikke fantes reaksjoner på politikkenes daglige skandaler. Rundt café-bordene satt vi ofte og kommenterte den nasjonalistiske retorikken eller de økonomiske katastroferapportene. Men disse kommentarene uttrykte seg som regel i form av anekdoter, vitser eller innforståtte hint. Som innledning til en annen, viktigere samtale, eller som terapi, for å bli kvitt (*da se odrekne*) frustrasjon. Det var over kaffekoppene jeg for første gang hørte

¹ Partibrejkers regnes som et av de ledende bandene på 80-tallets post-punkscene i Beograd (Jugoslavia). Se <https://www.youtube.com/watch?v=33a71Ldbp3Y>

ukvemsord som «banditter» og «imbesile» om politikere, at de var «unormal(e)» og eksisterte for «at de som satt på posisjonene skulle fylle lommene sine» (*puni džepove*) og for å hjelpe «slektninger fra landsbygda» (*rođaci sa sela*). På den ene siden fantes altså politikken overalt, både *konkret* og *abstrakt*, samtidig var den fraværende eller ble forsøkt minimalisert. Politikken fremsto som både aktiviserende og passiviserende, dypt innvevd i nesten alle segmenter av menneskenes liv og samtidig langt unna.

Det er dette schizofrenlignende forholdet til det politiske, spenningen mellom borgeren, staten og verden, og de ulike fortellingene dette skaper, som er utgangspunktet for analysen. Jeg forsøker å svare på hva som skjer når et viktig segment av samfunnet, den unge middelklassen, nærer en mistillit til staten og det politiske. Hvordan de former sine fortellinger i forhold til fortid, samtid og fremtid, og om disse fortellingene skiller seg fra den politiske elitens egne. Jeg spør også hva dette i så fall betyr for politisk deltakelse, for hverdagsstrategier og landets/regionens politiske fremtid.

I arbeidet med dette har jeg jobbet tett sammen med åtte informanter og en rekke venner og bekjente. Disse har invitert meg inn i sin hverdag, brukt tid til å samtale, produsert skriftlig materiale og kommet med tilbakemeldinger. De har vært generøse og brukt mer tid på meg enn jeg kunne ha forventet. Uten denne hjelpen ville teksten aldri blitt skrevet. Det er derfor på sin plass å bøye seg og takke dem av hele mitt hjerte (*puno srce*).

Analysen er også et resultat av et utmerkede samarbeid med veileder Christian Krohn-Hansen som gjennom hele prosessen har kommet med innsiktsfulle kommentarer og kreative forslag. Hans kombinasjon av å være *aktivt lyttende* og *kritisk lesende* har utvilsomt gjort teksten godt. Den har både blitt mer stringent og bedre faghistorisk forankret. Dette er jeg ham dypt takknemlig for.

Avslutningsvis er det viktig å nevne at samtlige informanter i oppgaven er anonymiserte. Jeg har også forsøkt å minimalisere opplysninger som gjør det mulig å spore opp enkeltindivider. Konkrete detaljer knyttet til livshistorier og/eller spesielle hendelser er skåret ned til et minimum. Alt dette for å beskytte de involverte mot eventuelle konsekvenser.

Innledning

Beograd, mars 2017. Jeg sitter på trolleybuss 41 på vei inn mot sentrum. Rundt meg presses folk mot hverandre. De holder seg fast i stropper, stolrygger og stolper. Likevel gynger kroppene i takt med bussens egne bevegelser frembrakt av et veidekke nedslitt etter årtier med manglende vedlikehold. Vi passerer fødeavdelingen som ble truffet under NATO-bombingen i 1999, de porøse, sprukne hellene utenfor 25. mai museet og den ubehandlede sementoverflaten til det som allerede for førti år siden var ment å skulle bli Beograds nye togstasjon.

På lyktestolpene henger det valgplakater av Aleksandar Vučić. I Serbia er det snart presidentvalg og SNS bruker store ressurser for at deres kandidat skal vinne.² I det vi svinger til høyre og passerer BIP-bryggeriet peker ei lita jente på stolraden foran meg på plakatene: «Mamma, hvem er det?» (*ko je to*) spør hun, og titter opp på en blondert kvinne i trettiårene. Mora rister på hodet. «Ingen» (*niko*). «Men hvem er han?» (*ko je on*) spør jenta igjen. «Vær stille» (*ćuti*) svarer mora, «ikke snakk» (*nemoj da pričaš*). Men jenta gir seg ikke. «Fortell!» (*reci*), hun rister mora i armen, «si hvem det er!». Mora nøler et par sekunder. «Bare en politiker» (*političar*) svarer hun endelig, «en med makt» (*moćan čovek*). «Politiker? Hva er det?» Jenta ser spørrende på mora. «Ingenting du skal bry hjernen din med. En kriminell (*kriminalac*). En du skal holde deg unna» (*izbegavaj*).

Forsiktig lener jeg meg fremover for å høre bedre. Men nå reiser mora seg, tar dattera resolutt i hånden, ber de nærmeste om unnskyldning og begynner å manøvrere seg mot midtdørene. «Kom igjen» (*hajde*) sier hun, «vi skal av nå» (*silazimo*). Hun holder dattera tett mot kroppen og presser seg fremover. Ved døra tar hun et enda fastere grep rundt hånden til jenta, venter til bussen stopper og geleider henne ut. Jeg ser hvordan de forsvinner hånd i hånd. Kanskje mot skolen som ligger 5-6 minutter unna, eller til ei ventende bestemor.

² *Srpska Napredna Stranka* (SNS) er Serbias største parti og har sittet med makten i landet siden 2012. Partiet ledes av Aleksandar Vučić, statsminister i Serbia i 2012-2017 og president siden 2017. Vučić regnes som Serbias sterke mann.

(Fig. 1: Valgplakater av Aleksandar Vučić fra 2017)

Allerede som fersk i Serbia innså jeg at kollektivtransporten, nettverk av busser, trikker og trolleybusser, er et utmerket sted å få med seg den siste utviklingen innenfor lokal, regional og internasjonal politikk.³ Her møtes borgerne i et slags påtvunget fellesskap: Velhavende og trengende, høy- og lavutdannet, gammel og ung, byboer og bonde, kvinne og mann, liberal og nasjonalist - alle de gruppene som utgjør hovedskillelinjene i det serbiske samfunnet presses sammen i et fortettet tverrsnitt av nasjonen. Inntrykk fra verden utenfor, som for eksempel valgplakatene denne morgenen, interagerer med påvirkning fra andre deler av de reisendes liv og skaper utallige samtaler. Disse kan spenne fra spontane, kakofoniske diskusjoner, via en lavmælt samtale mellom to, til rene enetaler. Både det dialogiske og monologiske er rikt representert.⁴

Ofte handler det om irritasjoner og uenigheter som oppstår i møter med virkeligheten. Om klager og utbrudd over noe som ikke fungerer (*ne funkcioniše*) eller ansees som unormalt

³ For et eksempel på samtaler blant kollektivreisende i en annen storby på Balkan, i Sarajevo, se Jansen 2015: 59ff. For en oversikt over antropologi og infrastruktur, se Larkin 2013.

⁴ Bakhtin (1986), og tradisjonen fra ham, hevder at kommunikasjonens grunn/natur er dialogisk og dermed kollektiv. I Bakhtins forståelse av dialogen er vi alle subjekter som beveger oss langs de andres grenselinjer. En ytring møtes alltid av en motytring (Bakhtin 1986). Innenfor antropologien har Bakhtins dialogteori blitt utfordret av empirisk-etnografisk materiale som indikerer muligheten for monologen, altså en enveiskommunikasjon som i sin natur ikke krever noen respons (og som kanskje motsetter seg den). En slik tendens finner vi blant annet som strategi blant misfornøyde kvinner/koner på PNG (Kulick 1993) og i kommunikasjon med ånde verden i Indonesia (Howell 1994). Under mine mange kollektivreiser i Beograd har jeg opplevd både dialogen og monologen.

(*nenormalno*).⁵ Ordet *nenormalno* bærer i seg komparative aspekter knyttet til *tiden* (hvordan noe, for eksempel staten, en gang i tiden fungerte), *geografien* (hvordan land utenfor Serbia, først og fremst i Vest-Europa, gjør ting), *kulturen* (hvordan andre nasjonaliteter enn den serbiske oppfører seg), *levestandard* (sosial velferd, eller mangel på dette) og ens *plass i verden* (hvor man, for eksempel, kan reise med serbisk pass).⁶ Det kan være «unormalt tettpakket på bussen», eller så stønnes det at «vi, serbere, er helt unormale», eller man kan høre en av sine medpassasjerer sukke og si «de [politikerne, min anmerkning] er ikke normale».⁷ Uttrykket brukes altså for å vise den Hume-ske avstanden mellom hvordan noe *er* og hvordan det *burde* være, mellom hvordan man *oppfatter* seg selv og hva situasjonen *tvinger en* til å gjøre. Altså diskrepansen mellom *ideal* og *virkelighet*, mellom det som blir *sagt* og det som blir *gjort*. Motsetningen *vi* og *de andre*, hvor *vi-et* i de fleste tilfeller, som en slags antitese til Saids orientalisme, oppfattes negativt, er også tydelig.⁸

Både de slitte bussene, den nedbrutte veistrukturen og den forvitrede bygningsmassen kan leses som metaforer på staten og dens forfall i en uoversiktlig postsosialistisk virkelighet (Simić 2014: 67). Likeledes kan samtalene på bussen, higen etter det som er *normalno*, fortelle noe om denne virkelighetens (opplevde) innhold. Postsosialisme kan betraktes som en kategori “that marks the post–Cold War reconfiguration of power relations and the ideological and geopolitical fault lines that continue to shape the present” (Dzenovska & Kurtović 2018, se også Verdery 2009: 10). Perioden kan deles opp i flere faser (post-sosialistisk, (post)post-sosialistisk) og peker mot både overgang og videreføring. Tidsaspektet i sammenkoblingen indikerer en langdryg liminalposisjon som skaper «(...) a constant sense of elusiveness and permanently fluctuating social norms making their changing quality seem to have become the new ordinary» (Simić 2019: 127). Denne normoppløsningen kan minne om Hobbes’ naturtilstand hvor bare den sterkeste vinner, det vil si de borgere som tjener på systemovergangene.⁹ Dette, både prosessens normoppløsende innhold, den innbakte usikkerheten i forhold til fremtiden (Ibid.: 130) og dens urettferdige følger, påvirker forholdet mellom samfunn og stat i de postsosialistiske landene. For staten medfører prosessstilstanden en manglende regulerings- og struktureringsevne/vilje, blant innbyggerne en følelse av at alt var

⁵ Se Verdery (1999: 116) for en sammenkobling av begrepet «normal» og tiden før kommunismen i de tidligere østblokklandene.

⁶ For lignende eksempler, se Jansen 2009 og 2015, Spasenić 2011 og Greenberg 2011.

⁷ For en mer omfattende gjennomgang av begrepet (*ne*)*normalno*, se Greenberg 2011 og Jansen 2005 og 2015.

⁸ For en oversikt over hvordan Balkan har blitt definert av både de som bor utenfor regionen og de som lever på Balkan, se Todorova 2009 [1997] og Mishkova 2019.

⁹ For en gjennomgang av hvilke stratum som opparbeidet seg (stor) økonomisk kapital i Serbia etter murens fall - først og fremst nomenklaturen og forretningsmenn med politiske kontakter -, se Lazić & Cvijetić 2011.

bedre før.¹⁰ Begge deler vakkende vilkår for demokratisk politikk. En anomi ala Durkheim kan oppstå (Simić 2016: 101). Mye av dette ligger bak kritikken rettet mot postsosialisme-begrepet de siste årene.¹¹

Møtene mellom de ulike stemmene i kollektivtrafikken i Beograd er ett av mange eksempler på den store samtalen om det serbiske samfunnet og den serbiske staten.¹² Samtalen baserer seg på informasjon fra utallige kilder, men har én ting felles: Den bæres av blikk som ser nedefra og opp og som – ofte i opposisjon til den hegemoniske fortellingen - skaper «alternative discursive spaces» (Chuengsatiansup 2001: 63). Slik sett er den en korreksjon til den fortellingen man får servert når man under åpningen av et offentlig prosjekt hører landets president tale om *fremskritt* og *forbedring*, lytter til statsministerens fortellinger om *digitalisering* og *forenkling av de kommunale tjenester* i et fjernsynsintervju, eller får de siste økonomiske tallene som viser *lavere arbeidsledighet* og *høyere gjennomsnittsinntekt* fra finansministerens kontor.

Fortelling er et sentralt ord her. Fortelling både forstått som en måte å konstruere virkelighet og praksis på og - gjennom språket - som det «medium through which meaning is constructed» (Du Gay et al. 2001: 13, i Obradović-Wochnik 2013: 11). En fortelling definerer jeg som en personlig representasjon knyttet til individuelle (livs)erfaringer som også tar opp i seg ideologi(er) og en historisk kontekst. Dette følger Goodsons definisjon av fortellinger som "a relationship between social structure and story, and how social structures at particular historical times provide available scripts or scripted resources from which people can construct life stories" (Goodson 2013: 5).

¹⁰ "(...) impoverished populations hanker after the 'good old days' of the USSR, which in retrospect were for many a golden era marked by stability, as acceptable 'equality of poverty', guaranteed employment, generous social services, universal education and health care, and an absence of street crime" (Mandel 2006: 280).

¹¹ "Over time, "postsocialism" too came to signify a critical standpoint, in several senses: critical of the socialist past and of possible socialist futures; critical of the present as neoliberal verities about transition, markets, and democracy were being imposed upon former socialist spaces; and critical of the possibilities for knowledge as shaped by Cold War institutions" (Chari & Verdery 2009: 11)

¹² Avstanden mellom stat og samfunn i Øst-Europa har en tradisjon som i hvert fall går tilbake til kommunisttiden: "In much of Eastern Europe in 1989 there was a sense, carefully fostered by opposition intellectuals over many years, of 'people power'. The word 'society' was by no means just a technical term used in academic analyses. Rather, society was an active collective agent embarked upon the heroic task of emancipating itself from the socialist state" (Hann 1993: 14-15). For en diskusjon om forholdet mellom stat og samfunn, se Gupta 1995 og 2015.

Fortellingen påvirkes av ulike elementer. To mennesker som har vokst opp i en bestemt tid, på et bestemt sted og i en bestemt klasse har overlappende, men ikke identiske fortellinger. Hvert individ løfter noe inn i fortellingen som bare er hens, om «things that have happened or are happening» (Berger 1997: 4). På den måten går individet fra å være «(...) an object being acted upon by the world, to a subject acting upon the world» (Daniel 1996: 198, i Obradović-Wochnik 2013: 193). Milan, en av mine informanter, ga meg et god eksempel på hvordan dette «agentative moment» (Ibid.: 193) kan se ut i praksis. Han sendte meg to bilder - det ene av ham selv med arbeidskolleger, det andre av broren med de han jobber sammen med - og vedla følgende kommentar:

På det ene fotografiet er det folk som bor i Beograd, arbeider for internasjonale selskaper, i IT-bransjen, alle er i ferd med eller har avsluttet fakultetet, alle snakker flytende engelsk, highly skilled workers, med en inntekt på fra 800 til 1500 euro, noen til og med 2000. På det andre bildet er det folk som bor på landsbygda, som har avsluttet videregående skole, som tjener 2-400 euro, arbeider for det offentlige (i sportshaller for eksempel), kanskje 2-3 av dem snakker engelsk på et mellomnivå.

Milan og broren har vokst opp under nesten like livsforhold, men leve i dag i to adskilte verdener. På grunn av individuelle valg og erfaringer skiller brødrenes fortellinger seg fra hverandre på vesentlige punkter.

Ordutvekslingen mellom jentungen og mora våren 2017 er altså et eksempel på fortellinger fortalt nedenfra. De nysgjerrige spørsmålene og uvillige svarene utgjør begge små byggesteiner i en annen fortelling enn det statens politiske elite forfekter. Den tar opp i seg den serbiske politikkers tendens til å automatisere en intuitiv redsel blant landets borgere (*ćuti*), dens tilbøyelighet til maktkonsentrasjon (*moćan čovek*), dens kriminelle stenk (*kriminalac*) og borgerens ønsket om å holde seg unna alt dette (*izbegavaj*). At jentas alder gjør henne til en representant for den *uskyldige unge*, de som gjennom sin renhet og naivitet kan endre dagens situasjon, mens mora symboliserer den eldre generasjonens følelse av maktesløshet, forsterker bildet ytterligere.¹³

¹³ For to delvis ulike syn på generasjonskonflikten i Serbia, avstanden mellom unge og eldres syn på historien (90-tallet) og endringsmuligheter, se Spasenić 2011 og Greenberg 2014.

Perspektivet nedenfra er sentralt. Det indikerer en tilknytning til en forskningstradisjon som undersøker «how cultures are lived and how meaning are made» (Obradović-Wochnik 2013: 11) og som er opptatt av forholdet mellom makt, mening og handlingsmuligheter. Perspektivet indikerer en maktkritisk holdning i tradisjonen fra Gramsci (2006) og Foucault (1999) hvor sympatien ligger hos dem som rammes av maktutøvelsen.¹⁴ Det er fortellingene til disse menneskene - deres «lived experience, beliefs and social rules» (Hammersley & Atkinson 2004: 9-10) og kontrastene til elitens egne fortellinger - som fremstår som det mest sentrale og meningsfulle å gripe tak i.¹⁵

Mitt eget utgangspunkt er nettopp den spenningen som finnes, og det handlingsrommet som dermed oppstår, mellom samtaler av den typen jeg hørte på buss 41 og de fortellingene statens mektigste presenterer i det offentlige rommet. Altså (1) sprekkdannelser som oppstår når elitens hegemoniske ideologi ikke stemmer overens med borgernes erfaringsbaserte virkelighetsoppfatning og (2) de handlingsmuligheter- og valg som derav følger. Dens startpunkt er hypotesene om at en for stor diskrepans mellom de to fortellingene får konsekvenser for (1) hvordan borgerne oppfatter sin egen stat, (2) hvordan de organiserer sine egne liv, (3) hvordan de definerer seg selv som individer, samfunnsborgere og globale aktører, (4) hvordan de selv agerer som politiske subjekter og (5) i hvilken retning politikken utvikler seg.¹⁶

Mer spesifikt ønsker jeg å undersøke hvordan to viktige segmenter av det serbiske samfunnet, den politiske eliten og unge-voksne i middelklassen, former fortellinger om den serbiske staten. Jeg vil finne ut hvordan disse fortellingen høres ut, hva som forener dem og hvor de skiller lag. Jeg vil også undersøke hvilke konsekvenser avvik får. Herunder både på aktørnivå, i forhold til hvordan individene planlegger og former sine egne liv, og på samfunnsnivå, når det gjelder politisk deltakelse og politiske konsekvenser.

Begrepet *middelklassen* trenger en utdypning. At jeg nettopp har valgt å bruke representanter for middelklassen som informanter, skyldes i første omgang den spesielle status nettopp denne gruppen (klassen) hadde i overgangen fra det sosialistiske til det post-sosialistiske samfunnet i Sentral- og Øst-Europa (Lazić & Cvejić 2011: 808ff). Det var i første rekke intellektuelle, kunstnere og vitenskapsmenn fra middelklassen som initierte endringsprosessene i østblokken på 70- og 80-tallet,¹⁷ og det var den bredere middelklassen (etter hvert med støtte fra lavere

¹⁴ Et eksempel på en antropolog(i) som fremmer et slikt perspektiv er Paul Farmers (2014) arbeid på og om Haiti.

¹⁵ For et eksempel på diskusjonen om antropologens posisjon i forhold til de undertrykte, se Gledhill 2014

¹⁶ For en diskusjon om forholdet mellom en ikke-fungerende stat og menneskets muligheter til handling, se Greenberg 2014.

¹⁷ Eksempelvis Djilas (Jugoslavia), Havel (Tsjekkoslovakia) og Konrad (Ungarn).

klasser) som gjennomførte samfunnsomveltningene i 1989/90 (Longworth, 1997). Middelklassen deltok også aktivt i 90-tallets reformpolitikk (Lazić & Cvijetić 2011: 808) og er fremdeles sentral i samtidspolitikken (Ibid.: 812).

Analysen er strukturert som en fireroms rakett. De tre første delene spinner et nettverk av tråder – intervjuer, deltagende observasjon, medial forskning, dagbøker og historie – i en stadig mer kompleks fortelling om hva den serbiske staten har vært, er og ønsker å bli. Den fjerde delen fungerer som en forlengelse av dette bildet, lik en utskutt kapsel (for nå å videreføre raketmetaforen) som bærer i seg konsekvensene av disse fortellingene. Her står politisk deltakelse sentralt. I en konklusjon lander raketten. Resultatene oppsummeres og brukes som bakgrunn for ulike (spekulative) fremtidsscenarioer.

Detaljstrukturen ser ut som følger: I første kapittel trekker jeg opp linjene i den serbiske historien. Jeg problematiserer tanken om at det eksisterer én *Historie* gjennom å speile flere *historier* og understreker at mine informanter plukker fra ulike historiefortellinger når de skal plasserer seg selv i en tidslinje. Etter denne polyfonien, presenterer jeg så min informantgruppe og plasserer dem innenfor en bredere serbisk virkelighet. Jeg definerer informantenes klassetilhørighet og viser hvordan denne er avgjørende for deres opplevelse av seg selv og verden. For å konkretisere, avslutter jeg med noen eksempler på hvem informantene er.

I kapittel to og tre undersøker jeg så hvilke fortellinger informantene former om den serbiske staten og på hvilke områder disse sammenfaller/divergerer med fortelling til den politiske eliten. Denne sammenligningen gjør jeg ved hjelp av to case-studier. Det *første* tar for seg hverdagsmøter mellom informantene og myndigheter/institusjoner som politi, domstol, folkeregister, helsevesen, veimyndigheter, bedriftsregistre og kommuneadministrasjoner. Dette er myndigheter informantene møter i hverdagen og som den politiske eliten bruker som et sentralt instrument i sin selvframstilling. Jeg undersøker hvordan informantene oppfatter de konkrete møtene med disse institusjonene og hvilke strategier de gjør bruk av i og rundt møtene. Tre spørsmål er sentrale: 1) Hvilke fortellinger om staten former møtene mellom borger og myndighet?; 2) I hvor stor grad avviker informantenes fortellinger fra den politiske elitens selvframstilling av staten?; 3) Hvilke strategier velger informantene når de konfronteres med myndighetene? I det *andre* case-studiet går jeg dypere inn i problematikken og trekker inn elementer som historie, identitet, globalisering og fremtidsnarrativ. Jeg tar utgangspunkt i et urbant megaprojekt (UMP) som for tida bygges sentralt i Beograd. Prosjektet, som på serbisk

lyder *Beograd na vodi* (BNV), har pågått siden 2015 og er et samarbeidsprosjekt mellom den serbiske staten og privat kapital fra De Forente Arabiske Emirater.¹⁸ Utbyggingen kan leses som en paradigmatisk fortelling om hvordan den politiske eliten ønsker å fremstille Serbias historie, Serbia i dag og Serbia i fremtiden. Jeg undersøker hvordan mine informanter opplever megaprojektet. Både den politiske maktelitens vektlegging av én spesiell måte å fortelle den serbiske historien på, det virkelighetsbildet de ønsker å løfte frem om samtiden og prosjektets fremtidsstipulering. Hovedspørsmålene blir: 1) Hvordan fremstiller den politiske eliten staten gjennom prismet BNV?: 2) Hvordan reagerer mine informanter på denne (selv)fremstillingen?: 3) I hvor stor grad divergere disse to?

I kapittel fire tar jeg utgangspunkt i protestbevegelsen *#1od5milion* for å undersøke hva de ulike fortellingene om staten innebærer i forhold til politisk deltakelse og individuelle strategier. Tre hovedspørsmål blir: 1) I hvor stor grad er informantene politiske deltakere?: 2) Hvordan manifesterer dette seg?: 3) Hvilke alternative strategier velger informantene i møte med (den politiske) virkeligheten?

Oppgaven avsluttes med en konklusjon hvor jeg (1) oppsummerer diskusjonen fra kapittel 1-4 og (2) trekker opp noen mulige fremtidsscenarioer i forhold til den videre politiske utviklingen i Serbia (og regionen). Her løftes både en forvitring av demokratiet og en omveltning frem som alternativer.

Hypotesene og de spørsmålene som følger av disse belyses ved hjelp av et bredt empirisk materiale. Den etnografiske delen av dette ble samlet inn i løpet av mitt feltarbeid i Serbia fra februar til november 2019. Under fem besøk på til sammen ni uker arbeidet jeg i denne perioden tett opp mot en informantgruppe på åtte personer. Jeg traff dem på cafeer, hjemme, på sosiale medier og i byrommet. En langhelg vandret noen av oss også i de montenegrinske fjellene. Under møtene gjorde jeg bruk av innsamlingsmetoder som uformelle samtaler, semistrukturerte intervjuer og deltagende observasjon. I de periodene jeg selv ikke befant meg i Serbia, sendte jeg ut spørreskjemaer som de besvarte. Våren 2019 skrev informantene også dagbøker om møter med forskjellige serbiske myndigheter. Parallelt fulgte jeg serbisk media, både via fjernsyn, dagspresse og nett. Følgende punkter beskriver materialinnhentingene mer detaljert:

¹⁸ For en engelsk (selv)presentasjon av prosjektet, se <https://www.belgradewaterfront.com/en/>

- 1) Informantgruppen ble i utgangspunktet definert gjennom flere *standardiserte, skriftlige intervjuer*.¹⁹ Samtlige ble bedt om å tegne opp kart over familie og venner hvor både utdanning, yrke, økonomi og kulturell aktivitet ble innført. Her ble metoden brukt for å samle *faktaopplysninger*. I tillegg fylte informantene ut spørreskjemaer hvis mål var å samle inn *subjektive meninger*. I disse ble det stilt spørsmål om (1) *serbisk historie*, (2) *nasjonal og global identitet* og (3) *politisk deltakelse*. Dette både for å få en dypere forståelsen av hvordan aktørens «nasjonale kapital», «globale tilhørighet» og «historieforståelse» påvirker deres syn på staten, og for å etablere et bakgrunnsmateriale for analysen av hva aktørens forhold til staten betyr for deres politiske handlinger.
- 2) Materialet fra de skriftlige intervjuene ble komplimentert ved hjelp av *ustrukturerte intervjuer*, en etnografisk fremgangsmåte som, hvis den fungerer, kan være med på å avmystifisere informant, forsker og den informasjonsutvekslingen de inngår i. Metodens mål er å skape et eget rom mellom de to subjektene, en uttredelse som muliggjør en klargjøring eller fordypning av innhentet informasjon, blant annet ved hjelp av en polyfon samtaleform. De mange parallelle stemmene som tvinnes inn i hverandre kan åpne opp for praksiser på ulike nivåer, fra det personlige til det globale. Det ligger i det hele tatt i det ustrukturerte intervjuets vesen at det åpner opp for uventede vendinger og overraskelser. Det «(...) allow past and future to be accessed via the present and create space for what has been left unsaid and what remains invisible» (Hockey 2002: 214). Semi-intervjuene ble tidsmessig strukturert rundt tre omdreiningspunkter: ett tidlig i prosessen, et midt i og et helt i slutfasen. Det siste intervjuet var lagt opp som en metadiskusjon hvor vi tok opp hva vi hadde gjort sammen disse månedene, hvorfor vi hadde gjort det og forventet utbytte. Her var jeg inspirert av Ingolds (2017) forståelse av feltarbeidet som dialogisk og (kunnskaps)utviklende.²⁰ Diskusjonenes mål var å utdype min egen forståelse og å åpne opp for spørsmål og funderinger hos informantene.
- 3) Som en tredje pøle i innhentningen av empirisk materiale sto *deltagende observasjon*. Deltagende observasjon etablerer ideelt sett en situasjon hvor forskeren på en og samme

¹⁹ For bruk av spørreskjema i samfunnsvitenskapen, se Denscombe 2011: 207ff.

²⁰ «(...) to practice anthropology, as I understand it, means to study *with* people, not to make studies of them— just as we might study with our teachers at the university. We do so in order that we may grow in wisdom and maturity, in our powers of observation, reason, and critical thinking, in the hope and expectation that we can bring these powers to bear on whatever problems we may tackle in the future. That’s why participant observation should be understood, in the first place, not as *ethnographic* but as *educational*. It is a way of learning, and that learning — as we well know — can be transformative”. (Ingold 2017: 23)

tid er både innenfor og utenfor og ser verden med andres og egne øyne Den gjør forskeren til en samtalepartner, en venn, en fotfølger og en tilbaketrukket «gatehjørneobservatør» (Eriksen 2010, Hammersley & Atkinson 2004, Madden 2011). Spesielt viktig for meg var forståelsen av deltagende observasjon som en «(...) long-term negotiation from a position of weakness» (Bloch 2017), hvor *tiden* må tas til hjelp for å skape den *tilliten* som er nødvendig for å utvikle den *kunnskapsutvidelsen* som søkes. Shah oppsummerer det fint:

Participant observation centers a *long-term* intimate engagement with a *group of people* that were once *strangers to us* in order to know and experience the world through their perspectives and actions in as *holistic* a way as possible. For short, I will refer to these four core aspects that are the basis of participation observation as **long duration** (long-term engagement), **revealing social relations of a group of people** (understanding a group of people and their social processes), **holism** (studying all aspects of social life, marking its fundamental democracy), and the dialectical relationship between **intimacy and estrangement** (befriending strangers) (Shah 2017: 51).

Ved feltarbeid i urbane miljøer, som mitt eget, er tidsaspektet et opplagt problem. Informantene har problemer med å avsette tid til en forsker som alltid hoster opp nye oppfølgings spørsmål. Rent praktisk kan det også være problematisk å ha en skygge med seg på jobb, privat eller til en offentlig institusjon. I mitt eget arbeid gjorde jeg en rekke hjemmebesøk, var med på et par myndighetsbesøk, gikk i demonstrasjoner og observerte gatemiljøer. Jeg besøkte også myndigheter/institusjoner alene.

- 4) Som et komplement til intervjuer og deltagende observasjon førte informantene egne *dagbøker*. Begrepet dagbok har minst to ulike meninger innenfor samfunnsvitenskapen: »In one sense, a diary is simply a log of activities, planned or performed, like those that most of us write in our Filofaxes or Palm Pilots. In the other sense, a diary is a narrative reporting of past events, ranging from memoirs going back decades to descriptions of the days events» (Czarniawska (2007: 59). Fire aspekter står sentralt: *Regularitet*, at dagboken er *personlig*, *samtidig* og at det er tale om en *nedtegnelse*. Over en periode på 3 måneder beskrev informantene møter med myndigheter som politivesenet, domstolen, kommunale myndigheter, utdanningsinstitusjoner, bilsakkyndige, tollvesenet, folkeregisteret, helsevesenet og bedriftsregisteret. Nedtegnelsene speiler tre sentrale trekk ved denne type dokument/sjanger: Faktiske data, viktige hendelser og personlig tolkning (Denscombe 2011: 297ff).

- 5) For å se nærmere på statens selvframstilling - inspirert av Gupta (1995: 377) - har jeg også fulgt nyhetssending *Dnevnik* på Serbias statlige tv- og radiostasjon (RTS). RTS er Serbias mest sette tv-stasjon og kveldsnyhetene regnes som landets viktigste nyhetskilde.²¹ Innholdet blir nøye overvåket av landets politiske ledelse. I nyhetssendingene lette jeg særlig etter reportasjer som presenterer statlige myndigheter. Utgangspunktet var at RTS ga sin spesielle tolkning av virkeligheten, sterkt farget av den politiske elitens behov/ønsker/krav, og at denne sa noe viktig om hva eliten sto for.²²
- 6) For å få en ytterlige etnografisk dybde har jeg også gjort bruk av i alt fire taler, to intervjuer og kritiske artikler fra de uavhengige nyhetsportalene Pesčanik og Balkan Insight. De fire talene er holdt av Aleksandar Vučić og er knyttet til ulike faser i BNV og åpningen av den nye sentralstasjonen i Beograd. Intervjuene er med den samme Vučić, samt med Siniša Mali (tidligere borgermester i Beograd, nå finansminister).²³ I forbindelse med BNV har jeg også brukt deler av den kunstneriske utsmykningen som bakgrunn for analysen.
- 7) Til slutt har jeg, for å trekke opp de store linjene, inkludert data fra rapporter publisert av Freedom House, EIU Democracy Index, Varieties of Democracy (V-Dem), Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid (OSSE) og Human Rights Watch.

Nesten alt materialet fra feltarbeidet – spørreskjemaene, samtalen, (semi)intervjuene, observasjonene, dagbøkene, den mediale virkeligheten, demokratirapporter, taler og intervjuer – utgjør oppgavens *synkrone nivå*; et snitt av det Serbia jeg møtte i 2019/20. Staten sett nedenfra og fra toppen, fra borgerne selv og fra representanter (eller deres talerør) for staten. De er kommunisert muntlig eller skriftlig til meg, ansikt til ansikt eller i plenum, gjennom tanke og kropp, eller via media.

Dette nivået komplimenteres ved hjelp av historisk kunnskap. Gjennom å trekke linjer bakover, både til den serbiske middelalderhistorien, landets tidlige moderniseringsforsøk på slutten av 1800-tallet, den kommunistiske Jugoslavia-tiden, 90-tallets borgerkriger og forsøket på å gjenoppbygge og redefinere landet etter millenniumskiftet, løfter jeg frem viktig bakgrunnsstoff for nåtiden. Jeg understreker at det ikke finnes én Historie, men flere historier, alle med sin påvirkningskraft/mulighet. Også mine egne erfaringer trekker jeg veksler på.

²¹ I følge tall fra RTS selv ser omtrent 25% av den voksne befolkningen i Serbia på disse nyhetene.

²² For en (etnografisk basert) gjennomgang av hvordan disse to medieaktørene fremstilte 90-tallskrisene på Balkan, se Obradović-Wochnik 2013:91ff. I forhold til uavhengighet har lite forandret seg.

²³ Se <https://insajder.net/>

Samtiden løftes på denne måten ut av et vakuum og blir et punkt på tidslinjer som peker både bakover og fremover. Dette, den historiske kontekstualiseringen, er oppgavens *diakrone nivå*.

Målet er at det synkrone og det diakrone skal interagerer i en (hermeneutisk) bevegelse hvor hver eneste ytring inngår i en myriade av andre ytringer og historiske prosesser. Denne kommunikasjonen skaper kontekstuell innsikt og en rikere beskrivelse av virkeligheten. Med andre ord det Geertz (1973) kalte «thick description».²⁴

Det er på tide å si noe om mitt eget forhold til studieobjektet og informantene. Under en lengre periode – fra 1996 til 2015 – arbeidet jeg på Universitetet i Beograd (UiB). Der underviste jeg serbiske studenter i norsk språk, kultur og realia. Parallelt skrev jeg artikler, ga ut ei bok, oversatte skjønnlitteratur fra serbisk til norsk og arbeidet med kulturutveksling. Både i årene før og etter bodde jeg tidvis i landet. Alt i alt har jeg hatt relativ tett kontakt med Serbia i over tretti år. I løpet av denne perioden stiftet jeg også familie og fikk fire barn. Min kone har vokst opp i en svensk familie, men er adoptert fra Jugoslavia. Hele familien har med andre ord koblinger både til Balkan og Skandinavia.²⁵ På den måten befinner vi/jeg oss/meg definitivt *in between*. Muligens er vi/jeg også, slik Abu-Lughod (1991) beskriver, en type «halfies».²⁶

Bofastheten og tilbakevendingene gjør at teksten i stor grad er et resultat av et multitemporært feltarbeid hvor gjentatte møter utvikler en stadig tettere relasjon til studieobjektet.²⁷ Det finnes både fordeler og ulemper ved en slik tilnærming. Jeg tar de positive sidene først. Mitt lange forhold til Balkan og Serbia gjør at jeg har relativt gode kunnskaper om serbisk språk, kultur og samfunn. Jeg har i stor grad «(...) the ability to use and interpret home speech varieties appropriately across various cultural contexts» (Jacobs-Huey 2002: 794). Dette åpner mange dører og gir rom for detaljforståelse og kumulativ kunnskap. Ofte faller jeg inn under kategorien «vår» (*naše je*). Altså som en type «native anthropologist» (Gupta & Fergusson 1997). Dette forsterkes ytterligere av lokalbefolkningens generelt positive holdning til (særlig) europeere som har valgt å bosette seg i Serbia (og dermed har gått «feil» vei). Jeg har også fulgt

²⁴ Geertz (1973): 5-6 og 9-10

²⁵ Å ha flere identiteter samtidig er en del av den antropologiske virkeligheten. Likeså bevisstheten om at det eksisterer en rekke faktorer – etnisitet, kjønn, klasse, utdannelse, kontaktsted – som er med på å bestemme om man er innenfor eller utenfor (Narayan 1993, her i Spasenić 2011: 67)

²⁶ I følge Abu-Lughod er en «halfie» en «whose national identity is mixed by virtue of migration» (Abu-Lughod 1991: 137). En viktig ting å ta med seg her er at kunnskapsprosessen alltid er knyttet til forskerens eget subjekt/egen posisjon. Se også Vike (2020) for en kritisk diskusjon av begrepet «hjemlighet».

²⁷ Howell & Talle (2012) definerer et multitemporært feltarbeid som «many returns to the same place across the years, but not necessarily in a systematic chronological pattern» (Howell & Talle 2012: 3)

utviklingen i området over mange år. Dermed kjenner jeg sentrale aktørers historie, kan plassere deres nåtidsagerende i en kontekst og lettere oppdage skillet mellom det temporære og det stabile/sykliske. I tillegg har jeg utviklet et bredt nettverk som jeg kan ta i bruk. Disse enkeltpersonene er ofte uvurderlige kilder. Jeg har også opplevd landet innenfra, i prosesser hvor institusjoner og myndigheter har vært involvert. Dette er naturligvis spesielt relevant for denne oppgaven.

Men dette intime forholdet til studieobjektet skaper også problemer. Flere fallgruver kan nevnes. Min egen historie kan gjøre meg blind for trekk ved det serbiske samfunnet og etablere ubevisste paradigmer. Skillet mellom det emiske og det etiske kan bli uklart. Likeledes kan min egen personlige utvikling påvirke mitt syn på studieobjektet. Min egen nostalgi kan for eksempel gjøre meg unødvendig kritisk til endring/fornyelse. I tillegg kan jeg komme i skade for å oppfatte mitt eget miljø i Serbia – en høyt utdannet middelklasse - som den eneste virkeligheten. Min posisjon kan med andre ord skape skylapper (Madden 2011: 21ff). Ikke minst kan dette påvirke min egen plassering i forhold til studieobjektet. Etter så mange år er det lett å ta utgangspunkt i de fortellinger som finnes i det serbiske samfunnet og oppleve disse som «naturlige». Blikket utenfra kan forvitte og jeg kan bli «en av dem» (og denne gangen er det negativt). Likeledes kan et tett forhold til studieobjektet skape ubevisste sympatier og/eller antipatier.

Utvalget av informanter er et resultat av min tilknytning til Serbia. Alle åtte har studert under meg. Den eldste av dem underviste jeg frem til 2008, den yngste frem til 2015. Etter dette, frem til masterprosjektet, har vi holdt mer eller mindre sporadisk kontakt. Stort sett via e-post, men også gjennom fysiske møter. Jeg har altså fulgt mine informanter fra de gikk ut av videregående skole og frem til i dag. Jeg kjenner miljøet de beveger seg i, møtt familiemedlemmer og venner, deltatt i bryllup. Under denne tiden har vi opparbeidet en stor grad av tillit og respekt. Begge deler nødvendig for at samarbeidet – og utvekslingen av sensitiv informasjon – skulle fungere. Jeg har, ut i fra forståelsen av at en slik fortrolighet kan åpne opp for samtaler hvor informantene kan uttrykke mer enn det de egentlig føler seg bekvemme med, forsøkt å ha en så åpen kommunikasjon som mulig med dem om oppgavens innhold.²⁸ Det er viktig å understreke at ingen av informantene, så vidt meg bekjent, får noen fordeler ut av vårt samarbeid. I hvert fall ikke noe annet enn en økt refleksivitet.²⁹

²⁸ Se Talle (2012) for en nærmere diskusjon om ulike problemer som kan oppstå når forholdet mellom forsker og informant utvikles/fordypes.

²⁹ Tamara sa det slik under en kollektiv samling hvor vi forsøkte å oppsummere det vi hadde jobbet med: «Jeg ble med for å lære noe. For å forstå meg selv og Serbia bedre. Det var derfor (...)» Andrej sa følgende: «De

Prosjektets utgangspunkt er en forståelse av nasjonalstaten som en formativ størrelse i menneskelivet. Det plasserer seg dermed innenfor en rik samfunnsvitenskapelig forskningstradisjon. Denne hviler på en mer generell teoribase knyttet til teorileverandører som Weber, Gramsci og Foucault,³⁰ og har mer spesifikke retninger forankret i ulike diskusjoner rundt statens roller og grenser, graden av autonomi, om staten og politiske systemer, staten som instrument for ledende ideologier og dens muligheter i forhold til diskursstyring og definisjonsmakt (Abrams 1988, Alexander 2002: 2ff, Sharma & Gupta 2006: 8ff). Ikke minst har nasjonalstatens opphav, dens etablering av et tilsynelatende naturlig fellesskap basert på en idé om en strukturerende monokultur, vært et fruktbart forskningsområde.³¹

Innenfor antropologien har det historisk sett blitt lagt relativt liten vekt på å undersøke statens rolle i samfunnet (Das & Pool 2004: 4). Det er småskalasamfunnene - grupper uten en tydelig stat - som har vært det sentrale forskningsobjektet.³² Disse har ofte blitt undersøkt som sluttede fellesskap med løse bånd til resten av verden. Et sentralt spørsmål innenfor denne tradisjonen har vært hvordan slike samfunn organiserer seg. Hvilke prinsipper er det som skaper orden og strukturer i sosiale fellesskap hvor staten er svak eller ikke-eksisterende? Deler av tradisjonen har til og med opplevd hele statskonseptet som en mystifisering, det vil si som «(...) the mask which prevents our seeing political practice as it is» (Abrams 1988: 87).³³ Samtidig er det mulig at nettopp antropologiens tradisjonelle opptatthet av de utenforstatlige, av grensene for statlig maktutøvelse, det (porøse) skillet mellom stat og samfunn (Gupta 1995 og 2015), har gitt staten en sentral rolle i faghistorien:

(...) the quest to find order or reason among the primitives makes use of a language of order that is inherited from – and indeed part of – the modern European state. In this

spørsmålene du tar opp er viktige for min generasjon». Og David la til: «Det får meg til å stille spørsmål ved den jeg tror jeg er, hvem jeg er»

³⁰ Weber (2006 [1968]) kobler i stor grad fremveksten av den moderne staten sammen med *byråkratiseringen*. Hans definisjon av staten er knyttet til dens voldsmonopol innenfor et tydelig definert territorium. Gramscis (2006 [1971]) *hegemoni-begrep* er et forsøk på å gripe den rådende ideologi eliten påtvinger resten av befolkningen innenfor rammene av en stat. Også viktige aspekter ved Foucaults *governmentality-begrep* (2006 [1991]) handler om statens formative rolle - både vertikalt (historisk) og horisontalt (samtid).

³¹ Andersons (1984) forståelse av nasjonalstaten som skapte *forestilte fellesskap* og Gellners (1983) syn på en nasjonen som et forsøk på å skape et homogent *fellesskap innenfor definerte grenser* er begge tidlige eksempler på denne tradisjonen.

³² «Classical anthropology (...) made a fetish out of the confinement of fieldwork, the enclosure of the village, the isolation of the tribe» (Burawoy 2000: 1).

³³ Abrams kritikk av staten går lenger: «The state is, in sum, a bid to elicit support for or tolerance of the insupportable and intolerable by presenting them as something other than themselves» (Abrams 1988: 76).

sense anthropology has always been, in many unacknowledged ways, "about" the state – even (and perhaps especially) when its subject were constituted as excluded from, or opposed to, the forms of administrative rationality, political order, and authority consigned to the state (Das & Pool 2004: 5).

Selv har jeg hentet inspirasjon fra flere sentrale elementer i den antropologiske forskningshistorien om staten. I mitt arbeid med informantene ble jeg tidlig klar over en følelse av utenforskap eller *marginalisering*. Informantene følte at de levde «i en egen boble», at de «ikke følte noe ansvar for staten» og at de «forsøkte å holde den så langt unna som mulig». Statens finmaskede garn har altså ikke riktig fanget dem inn. Dette fikk meg til å se nærmere på antropologiske monografier om minoritetsgrupper i Sørøst-Asia. Særlig fremstillinger som belyser staten som motstander og som viser hvilke strategier lokalbefolkningen tar i bruk for å minimalisere statens maktposisjon (Li 2005 og 2014, Howell 1984, Scott 1985 og 1989).³⁴ Dette kan jeg - til tross for at mine informanter på mange måter befinner seg i statens sentrum - gjenkjenne.³⁵

En annen kilde til inspirasjon er fagets *historiske vending* (McDonald 1996, her i Palmié & Steward 2016), med utgivelsen av Eric Wolfs (1982) *Europe and the people without history* som et vannskille. Det vil si understrekningen av at ikke bare det etnografiske presens, men også overføringen av mening fra fortid til nåtid, er et viktig element i beskrivelser av kulturer og samfunn (Alexander 2002, Geertz 1973, Sahlin 1985, Steward 2012, Uribe 2017, Verdery 1999).³⁶ Denne diakrone koblingen mellom makt, meningsetablering og historie kjenner jeg igjen fra feltarbeidet. Når den serbiske staten for eksempel reiser en enorm statue av en middelalderhersker i et futuristisk megaprojekt³⁷ for å understreke «(...) who we are, how we

³⁴ James Scotts (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* er et godt eksempel på dette. Her beskriver Scott de sentrale begrepene på følgende vis: «(...) the forms of peasant resistance are not just a product of the social ecology of the peasantry. The parameters of resistance are also set, in part, by the institutions of repression. To the extent that such institutions do their work effectively, they may all but preclude any forms of resistance other than the individual, the informal, and the clandestine. Thus it is perfectly legitimate – even important – to distinguish between various levels and forms of resistance: formal-informal, individual-collective, public-anonymous, those that challenge the system of domination-those that aim at marginal gains» (Scott 1985: 330).

³⁵ Det finnes en dobbelthet i denne marginaliseringen som både skyver fra og binder sammen: «Margins are not simply peripheral spaces. Sometimes (...) they determine what lies inside and what lies outside» (Das & Poole 2004: 19)

³⁶ I *The Interpretation of Culture* (1973) hevder Geertz at ritualer, symboler og mening alle er sentralt elementer i arbeidet med staten. Geertz er blant annet opptatt av overføring av ritualer og mening fra fortid til nåtid. Et annet eksempel på fagets bevegelse mot historien er Katherine Verderys *Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change* (1999). Her undersøker hun hvorfor noen lik i Øst-Europa har fått et nytt (politisk) liv etter 1989 – blant annet gjennom å bli flyttet fra punkt A til punkt B og (kanskje) videre til punkt C - og hva dette sier om fortellinger om endring og videreføring, for- og fremtid. For en kritisk gjennomgang av en overføring av den vestlige historismen til antropologien og ikke-vestlige samfunn, se Palmié & Steward 2016.

³⁷ Se kapittel tre.

came to be, and why this should matter» (Bunzl 2004, her i Palmié & Steward 2016), eller en av informantene (Iva) føler en avsky for «den patriarkalske, nasjonalistiske fortellingen om historien vår, om hvor og hvem vi kommer fra», fremstår overføringen av historien og hvordan den fortelles som vesentlig for å forstå det serbiske samfunnet. Historien, slik den skrives og uttrykkes av ulike samfunnssegmenter, er blant mye annet et verktøy for endring. Slik blir den også, gjennom å være med på å forme et mer generelt kultursystem, bakgrunn for politisk handling (Verdery 1999: 47).

Historisiteten, og staten forstått som konstruert og identitetsskapende, er spørsmål mine informanter stadig har kommet tilbake til. Finnes det en serbisk identitet? Hva består den i så fall i? Føler jeg meg hjemme i den? Er den privat eller offentlig, polyfon eller ensrettet?³⁸ «Jeg forteller alltid at jeg er serbisk når jeg er i utlandet» forteller Tamara meg, «og jeg bruker det kyrilliske alfabetet. Men jeg kjenner meg ikke hjemme i den offisielle historien om hva vi er. Det er ikke meg».³⁹ Eller, som Iva sier: «Det [den nasjonale identiteten, min anmerkning] forandrer seg hele tida. En dag er vi en ting, den neste noe annet. Alt som er i maktens interesser, det er det alt handler om». Milan sier det slik: «Siden jeg ble født, har landet mitt skiftet navn to ganger». Denne formen for «refurbishing (and fighting over) national identities» (Verdery 1999: 49) er en sentral del av den virkeligheten informantene lever og virker i.

Til slutt kommer jeg ikke utenom *globale og transnasjonale* elementer. «Jeg er født på 1990 tallet. Det gjør meg til en global person» sa David til meg under ett av intervjuene våre. David, som de andre, kan vanskelig tenke seg en virkelighet hvor Verden ikke er en del av det Lokale. «Jeg får lønna mi fra et internasjonalt selskap. Det er de som betaler for meg» sa Milan. Han, som mange av mine informanter, arbeider for et internasjonalt firma. «Jeg kommuniserer hver dag med venner fra hele verden over nettet», forteller Tamara, «det er viktig for meg». For informantene er denne utstrakte kontakten med et internasjonalt nettverk, arbeid for

³⁸ To sitater fra Yanagisako og Delaneys *Naturalizing Power* (1995) oppsummerer fint det mange av informantene uttrykte: «We argue (...) that cultural domains, like sosial institutions, are human-made and only appear to be natural» (Yanagisako & Delaney (1995: 11) og «Origin stories are a prime locus for a societys notion of itself – identity, its worldview, and social organization» (Ibid.: 12).

³⁹ Det er fristende å lese Tamaras beskrivelsen som en motsats til det Abrams (1988) skriver om statens funksjon som enhetsskapende: «The state is at most a message of domination - an ideological artefact attributing unity, morality and independence to the disunited, amoral and dependent workings of the practice of government» (Adams 1988: 81). Se også Bodirsky (2016) for en beskrivelse fra dagens Tyrkia som ligner på det Tanja indikerer.

multinasjonale selskap og hyppige reiser, en del av livet.⁴⁰ Glokaliseringen er en tilstand, en virkelighetsbeskrivelse, ikke en tolkning.⁴¹

I følge Sharma & Gupta (2006: 9ff) kan antropologien tilføre nye perspektiver på staten gjennom å «(...) understand how the `state` and its boundaries are culturally constructed. Anthropologys focus on particular branches and levels of state institutions enable a disaggregated view of `the state` that shows the multilayered, pluri-centered, and fluid nature of this ensemble that congeals different contradictions».⁴² En antropologisk undersøkelse av staten tar typisk utgangspunkt i de hverdagslige banalitetene, i repetisjonene og rutinene som oppstår i møtene med ulike organisasjoner. Sharma & Gupta slå fast at det er gjennom slike rutiner at «(...) the primacy of the state is reproduced, and its superiority over other institutions established» (Ibid.: 13). I Guptas (2006) arbeid med forholdet mellom stat og landsbybeboere i India er dette en sentral tese. Det er institusjonene som former lokalbefolkningens bilde av hva staten er og gjør. Korrupte tjenestemenn gjør det umulig å opprettholde et bilde av staten som «ren» (Gupta 2006: 226ff). Byråkratiet skaper med andre ord illusjonen om hva staten er (Gupta 2015: 587). Heri ligger et annet viktig aspekt ved antropologiens arbeid med staten: Et forsøk på å se dens ulike nivåer, hvordan de fremstilles og påvirker hverandre (Gupta 1995). Det finnes en motsetningsfylt sammenheng mellom den fortellingen sentralstaten vil etablere, hvordan den representeres av lokale tjenestemenn, hvilke bilder aktørene på lokalt nivå selv skaper og hvilke roller det globale eller overstatlige spiller.

Til slutt i denne innledningen vil jeg si noe om min egen posisjon i forhold til annen forskning om Balkan. En vanlig måte å fremstille spenningene i samfunn på Balkan på er å ta utgangspunkt i etniske skillelinjer. Dette gjøres gjennom apriori å konstruere et motsetningsforhold mellom et flertall og et mindretall med *ethnos* som den avgjørende forskjellen (Denich 1994, Verdery 1999). Dette løftes så frem som en hovedforklaringsmodell for høyt konfliktnivå. Ofte etableres det også et skille mellom Balkan og (Vest) Europa hvor førstnevnte defineres som *noe annet - et in between* grenseområde (Brković 2017). Denne

⁴⁰ Se Greenberg (2011) for en annen virkelighetsbeskrivelse av Serbia. Her fremstilles landet som utestengt fra verden og dets innbyggere som frarøvet aktørmuligheter. Beskrivelsen støttes ikke av det materialet jeg selv sitter på.

⁴¹ For en diskusjon om forholdet mellom Stat og globale aktører som IMF og NGO-er, se Gupta & Ferguson (2002): 988ff.

⁴² Sharma & Gupta (2006): 9-10.

tradisjonen knytter Balkan til én kultursfære (nær orienten), og plasserer denne i et motsetningsforhold til den kulturen som finnes i (særlig) Vest-Europa (Mishkova 2019).⁴³ Attributter som nasjonalisme og voldsutgytelser henges på «de andres» kultur. Disse blir også beskrevet som viktige drivkrefter for den nasjonale og sosiale samfunnsutviklingen (Malešvić 2012: 56). Korrupsjon og despotisme nevnes også som kjennetegn (Barstad 2004, Grødeland & Aasland 2011). Skillelinjene har en tendens til å bygge på en forestilling om at Balkan implisitt rommer en bevegelse fra periferi mot sentrum. Men for å nå frem, må landene «avbalkaniseres» (Mishkova 2019: 212)

En slik fremstilling av det serbiske samfunnet – etableringen av motsetningspar for å belyse indre spenninger - har flere svakheter. Den fremstiller den serbiske befolkningen som *en ensartet gruppe* som best kan beskrives gjennom kontrastere mot *et sentrum og/eller en periferi* (Ballinger 2017). Denne kan enten være et kultur-geografisk område (Vest-Europa), ulike etniske grupper (kroater, albanere, bosnjaker), minoriteter innenfor Serbias grenser (rom-folket), ett historienarrativ (det transatlantiske), ett politisk system (parlamentarismen), ett spesielt livssyn (liberalismen), religiøse grupper og/eller trosretninger (katolikker, muslimer) eller nivå av (stats)funksjonalitet (korrupsjon). Rent bortsett fra at slike konstruksjoner av motsetninger nesten alltid impliserer en underforstått bevegelse mot noe normativt bedre (Jansen 2017: 4ff), en bevegelse som frarøver de lokale aktørene egen fri vilje (Brković 2017: 2ff), utelater det også mye av det serbiske samfunnets kompleksitet.

Flere etnografiske studier de siste årene har modifisert bildet. Jansen (2005) har ved å ta utgangspunkt i feministisk aktivisme, Jugoslavia-nostalgi og begrepet *kultur* tatt for seg antinasjonalisme i Serbia (og Kroatia). Greenberg (2011 og 2014) har i flere omganger skrevet om «normalitet», studentaktivisme og demokratiutvikling. Spasenić (2011) tar i sin doktorgradsavhandling opp hvordan ungdom opplever statsbygging, kollektiv identitet og egen aktørstatus et tiår etter 90-talls krigene på Balkan. Obradović-Wochnik (2013) har belyst de «untold stories», det vil si hvordan befolkningen i Serbia forholder seg til- og kommuniserer (krigs)forbrytelser. Simić har i flere ulike artikler sett på det postsosialistiske samfunnet, forholdet mellom fortid, samtid og fremtid, normoppløsning og den «nye» virkeligheten. Hun har også fulgt sine informanter over en lengre periode for å fange opp endring (Simić 2014).

I min egen kommunikasjon med materialet har jeg tatt i bruk flere strategier. På et mer generelt nivå har jeg forsøkt å avmystifisere begrepet Balkan og de menneskene som bor der gjennom

⁴³ Todorova (1997) avviser at Balkan passer inn i dette saidske skillet mellom øst og vest. I stedet definerer hun Balkan som en liminalzone hvor diskursen alltid er mannlig og «(...) about an imputed ambiguity» (Todorova 1997: 17)

(1) å gi det emiske forrang, (2) ikke plassere regionen og menneskene som lever i den i et tydelig motsetningsforhold til noe annet, (3) ved apriori å avvise alle stereotypier og (4) ved å løfte frem den kompleksitet, sammensatthet og ambivalens som eksisterer. Jeg tydeliggjør også oppgavens forklaringspotensiale gjennom å understreke hvilket stratum som taler i og gjennom teksten (5). Jeg understreker ytterligere sammensattheten gjennom å opererer med flere ulike skalaer (lokalt-regionalt-globalt) og nivåer (aktør-klasse-stat), ved å hybridisere historien og ved å gi plass til elitens (hegemoniske) stemme og motstemmer (6).

Fra nyere etnografiske undersøkelser av regionen har jeg tatt med et grunnleggende paradigme om at historien spiller en viktig rolle i formingen av både subjektet, samtiden det lever i og fremtidsdrømmer (Jansen 2005, Simić 2016, Spasenić 2011), at de stemmene som kommer fra folk selv ofte bryter med rådende paradigmer (Obradović-Wochnik 2013) og at det komplekse nesten alltid er mer virkelighetsnært enn de strømlinjeformede modellene. Ikke minst har jeg blitt inspirert til å se hvordan serbiske informanter både hviler i en egen hjemlige kulturforståelse (Spasenić 2011), oppfatter seg selv som deltaker i en mer universell kultur (Greenberg 2014, Obradović-Wochnik 2013) og plasserer seg selv i en spesifikk tidsforståelse (Simić 2014). Spenningen mellom disse - og aktørens handlingsmuligheter - har jeg selv observert.

I kanskje større grad enn andre har jeg i tillegg understreket informantenes klassetilhørighet (Spasenić (2011) og Simić (2014) er inne på det samme), hva dette innebærer for deres oppfatning av (og handlinger i) verden. I analysen ligger det implisitt en forståelse av at klassetilhørighet og graden av handlingsfrihet henger sammen. Individet formes og styres av den virkeligheten - de strukturer, den kultur og de historiefortellinger - det vokser opp og lever i, men lar seg også inspirere og fortrylle av alt verden tilbyr. Man skal være forsiktig med å bedrive reduksjonistisk virksomhet.⁴⁴ Til slutt har jeg i større grad enn andre trukket inn politiske implikasjoner av å leve i et såkalt postsosialistisk samfunn.

⁴⁴ Her har jeg, paradoksalt nok, latt meg inspirere av en av maktdiskursens gallionsfigurer: «From the idea that the self is not given to us, I think that there is only one practical consequence: we have to create ourselves as a work of art» (Foucault 1984: 350-51)

Kapittel 1

Om historiefortellinger, klassetilhørighet og biografier

I dette kapittelet skal jeg først presentere tre (fire) fortellinger om *den serbiske historien*. Hver av fortellingene har sine potente punkter som historien formes rundt, hendelser som blir løftet frem som spesielt viktige og som (hegemonisk) brukes som markører og/eller symboler på det formative hovedbudskapet. Mange av omdreiningspunktene tangerer Durkheims beskrivelse av endring:

There are periods in history when, under the influence of some great collective shock, social interactions have become more frequent and active. Men look for each other and assemble together more than ever. That general effervescence results which is characteristic of revolutionary or creative epochs . . . Changes are not merely of shades and degrees; men become different. The passions moving them are of such an intensity that they cannot be satisfied except by violent and unrestrained actions, actions of superhuman heroism or bloody barbarism (Durkheim 2008 [1915]: 210).

Utgangspunktet for en slik måte å fremstille historien på - som fortellinger med ulike tyngdepunkter alt etter som når, hvor og hvem de fortelles (av) - er Trouillots påstand om at "the past – or, more accurate, pastness – is a position» (Trouillot 1995: 15) og hans understrekning av at «history is always produced in a specific historical context» (Ibid.: 22). Historiefortellingene indikerer altså både en spesiell *posisjon/ideologi* og en avgjørende *tidstilknytning*. De viser hvordan fortellinger blir til innenfor en kontekst og/eller et spesielt paradigme som, slik Durkheim skriver, kan endre seg. Konteksten og/eller paradigmet i mine tre (fire) fortellinger er opprettelsen av det kommunistiske Jugoslavia (1), den serbiske nasjonalismens gjenfødelse (2), den modernistiske kunstideologien (3) og, som en slags parentes, opplevelsen av konstant krise (4). Det er viktig å understreke at utvalget ikke er endelig.

Etter innledningen, kobler jeg historiefortellingene til informantene og viser hvordan de *plukker og velger fritt* når de skal forme sin virkelighetsforståelse. Denne ambivalensen indikerer eksistensen av en kompleks (historie)virkelighet i nærområdet og et spenningsforhold mellom det som skjedde og det som blir sagt skjedde. Hele det 20. århundre har på Balkan stått i forandringens tegn (Mønnesland 2006, Ramon 2006). Den løfter også tydelig frem aktørperspektiv, muligheten til selv å forme fortellinger.

Etter denne rammefortellingen, hvor informantene knyter fast en historisk kappe (konstant flagrende), går jeg over til å presentere *informantene som gruppe*. Jeg viser hvordan de – på grunn av utdanning, karriere, økonomi og nettverk - tilhører ett segment av det serbiske samfunnet. For å gjøre dette, tar jeg i bruk begreper fra ulike (klasse)teoretikere. Ved hjelp av Lamonts (1992) *symbolske grenser*, Bourdieus (1984) *økonomiske, kulturelle og sosiale kapital* og Botteros (2005) *differensiell assosiasjon* definerer jeg både informantene som gruppe (1) og plasserer dem i forhold til andre grupper (2).

Til slutt gir jeg noen konkrete eksempler på *hvem informantene er* gjennom å presentere tre av dem. Jeg forteller hvor de kommer fra, familiebakgrunn, om studier og arbeid, fritidsinteresser og venner. Fortellingene knyter an både til gruppetilhørighet og individualitet.

Da jeg for første gang besøkte Beograd i juli 1989, kunne jeg overalt se tegn og symboler som viste at jeg var i Den Sosialistiske Konføderative Republikken Jugoslavia (SFRJ). Utenfor Titos gamle residens sto det æresvakter som vinket meg over gata hvis jeg trådte for nære, på pengesedlene var det bilder av (gruve)arbeidere og bønder, den mest populære lokalproduserte bilen het Yugo, på radioen sang Lepa Brena *Jugoslovenka*⁴⁵ og mange av gateskiltene bar navn til partisanhelter fra andre verdenskrig. Det fantes også mer livfulle tegn. Når folk feiret bryllup og kjørte i tutende kolonner gjennom gatene, viftet de med store jugoslaviske flagg. Den røde stjernen (*petokraka*) blafret i vinden. Og på privatfester var Jugoslavia geopolitiske posisjon tydelig. Der traff jeg grupper med irakiske og libyske studenter – alle sendt til Beograd for å ta høyere utdanning.

I 1989, bare noen måneder før Berlin-muren falt, var det sentrale omdreiningspunktet for Jugoslavias hegemoniske historiefortelling, «the regime of value» (Bourdieu 1999: 53), andre verdenskrig. Ved hjelp av en slags strukturerende determinisme⁴⁶ løftet denne fortellingen frem betydningsfulle hendelser - den panslaviske bevegelsen, de første ledende sosialistene, undertrykkelsen av venstreradikale partier, ikke-angrepsavtalen mellom det monarkiske Jugoslavia og Hitler-Tyskland – og lot dem ende opp i folkekravet om å gripe til våpen i 1941

⁴⁵ Se <https://www.youtube.com/watch?v=gsKn5KX6XnU>

⁴⁶ «The multiple ways in which they (de kommunistiske partiene, min anmerkning) revised histories included all the usual practices: bringing into history books previously unremarked persons or events that might be seen to prefigure the communist social transformation (...), or recasting the images of persons and event already in the textbooks; suppressing names and dates whose mention might induce inappropriate associations, thus turning them into nonpersons and nonevents; airbrushing out of photographs anyone who fell from favor, and placing the regimes many nameless victims in unmarked graves» (Veredry 1999: 112-13).

(*bolje rat nego pakt*),⁴⁷ den blodige kampen mot tyske og italienske okkuperanter, serbiske monarkister (*četnici*) og kroatisk ekstremnasjonalister (*ustaše*), etableringen av det første sosialistiske Jugoslavia i 1943 (AVNOJ) og Titos endelig triumf og maktovertagelse i 1945 (Haug 2012, Ramet 2006). Videreførelsen av denne (skapelses)beretningen⁴⁸ ble så knyttet til ideen om et overretnisk fellesskap basert på brorskap (*bratstvo*) og enhet (*jedinstvo*).⁴⁹ I dette bildet inngikk også utviklingen av selvstyre på arbeidsplassen (*samoupravljanje*) og den jugoslaviske selvforståelse av landet som aktiv aktør i verdssamfunnet via lederskapsrollen i Forbundet for alliansefrie stater (NAM).⁵⁰ Velstandsøkning, forbrukerkraft, reisemuligheter og utvikling av en moderne urbanitet ble etterhvert også sentrale elementer (Bracewell 2006, Greenberg 2011).

Samtidig brant en rekke spenninger, lik flammene i det jugoslaviske våpenskjoldet, under denne historiekonstruksjonen. En var spørsmålet om hvordan de forskjellige etniske gruppene skulle forholde seg til tidligere konflikter, en annen motsetningen mellom «jugoslavisme» og etnisk identitet, en tredje maktfordelingen mellom sentrum og periferien, et fjerde spørsmålet om hvilke folkeslag som skulle ha egen republikk og en femte økonomiske ulikheter på aksene nord-syd (Haug 2012, Mønnesland 2006, Ramet 1992).

(Fig. 2: Jugoslavisk seddel med gruvearbeidermotiv)

To og et halvt år etter min første reise til Jugoslavia, den trettende januar 1992, befant jeg meg i gatene rundt domkirken i Beograd sammen med titusenvis av mennesker som hadde samlet

⁴⁷ «Heller krig enn pakt» var slagordet som ble brukt under protestene mot avtalen mellom Jugoslavia og Nazi-Tyskland i 1941. Protestene ble av de jugoslaviske kommunistene promotert som starten på (frigjørings)kampen.

⁴⁸ For de sosialistiske regimenes behov for å helliggjøre seg selv, se Verdery (1999): 37

⁴⁹ «(...) the Yugoslav slogan of “brotherhood and unity” of all Yugoslav “nations and nationalities”, and the strong ethnic element attached to the idea of nation/nationality, makes society a more inclusive wider term than nation, as society was supposed to embrace different nations» (Simić 2016: 99).

⁵⁰ “Nonalignment was differentiated from ‘neutrality,’ which implies a passive, isolationist policy of noninvolvement in all conflicts. Indeed, it was an assertion of agency on the part of third world nation-states that defined what it meant to be ‘sovereign’ and ‘independent’” (Gupta 1992:65). Se også Haug 2012 og Woodward 1995.

seg for å markere serbisk nyttår.⁵¹ Feiring, som frem til da mest hadde hatt privat karakter, var blitt en nasjonal manifestasjon og en oppvisning i hva det vil si å være serbisk. Folk strømmet inn og ut av kirkerommet, gikk rundt setet for den serbiske patriarken og besøkte vertshuset «Spørsmålsteget». Mens jeg gikk der i trengselen, innbilte jeg meg at folket rundt kirken var villige til både å drepe og bli drept for sin egen nasjon. At de, med andre ord, følte seg som en del av det etniske felleskapets i ordets aller mest fundamentale betydning (Poggi 1990: 99-100, her i Alexander 2002: 5). Samme kveld forsøkte Saša å forklare meg hva det vil si å være serbisk. «Du kan ikke være både serbisk og kommunist» sa han til meg mens han nippet til den lokale varianten av konjakk, «det er en selvmotsigelse. En serber, det er en som er troende, en monarkist og en soldat. En sann patriot.»⁵²

Sašas minimumsdefinisjon av det serbiske, akkompagnert av en vinylplate med nostalgiske russiske emigrantsanger fra mellomkrigstidas Paris, er et eksempel på en annen hegemonisk historiefortelling.⁵³ En som allerede lenge før borgerkrigene brøt ut på 90-tallet eksisterte som en understrøm i det serbiske samfunnet, men som vokste seg stadig sterkere fra og med andre halvdel av 80-tallet (Poulton 1993, Ramet 1992, Wachtel 1998). Denne fortellingen er mer sirkulær og gjentakende i sin rytme⁵⁴ enn SFRJs fortelling, og handler om Serbias kamp for å tre inn blant Europas nasjoner. De mest potente punktene er opprettelsen av det serbiske middelalderriket, innføringen av (øst)kristendommen, kampen mot de tyrkiske troppene på Kosovo-sletten i 1389, frigjøringen fra osmanerne på 1800-tallet, den habsburgske imperialismen og undertrykkelsen av det serbiske folket under den kommunistiske/titoistiske perioden (Mønnesland 2006, Poulton 1993, Ramet 2006).

I denne fortellingen løftes den serbiske befolkningen frem som en naturlig forvalter av den (pan)jugoslaviske ideen, ethnos understrekes sterkt (Simić 2016: 100) og retten til å dominere geografisk, politisk og kulturelt aksentueres. Viktige elementer er ideen om Serbia som offer og som kristendommen og Europas forsvarer (Stojanović 2004: 333). Men det finnes også elementer av skuffelse. En forbitrelse fordi idealet ikke har blitt virkelighet og fordi så få deler Serbias syn.

Konfliktene i denne fortellingen er delvis av religiøs art (ortodoksien mot katolisismen og islam), delvis etnisk (hvem har rett til å styre over hvem), delvis et spørsmål om tid (hvem kom

⁵¹ Serbisk nyttår feires i henhold til den julianske kalenderen, det vil si den 13. januar.

⁵² For en litterær fremstilling av Sašas korte liv, se Seim (2010): 69-86

⁵³ For et tilsvarende syn på et organisk bånd mellom kirke og nasjon i Romania, se Verdery 1999: 84.

⁵⁴ Motsetningen mellom den lineære (kommunismen) og den sirkulære (nasjonalismen) tidsforståelsen er inspirert av Edmund Leachs (1961) artikkel om menneskets (tre) grunnleggende tidsforståelser.

først til regionen), og delvis knyttet til spenninger mellom majoritet og minoritet (hvem er størst hvor).⁵⁵

(Fig. 3: Illustrasjon av Kosovo-slaget)

Nesten tretti år etter møtet med den serbiske nyttårsmarkeringen, i april 2019, feiret jeg første påskedag i Beograd sammen med Vladimir og hans familie. Mens vi ventet på at påskemåltidet skulle komme på bordet - en oppgave som tilfalt husets kvinnelige medlemmer⁵⁶ -, satt vi i den luftige stuen og diskuterte abstrakt jugoslavisk kunst. Vladimir er ivrig samler og har fylt huset med sentrale kunstverk fra særlig 1960-tallet. På bordet foran oss lå en praktutgave av *Zenit* i gjentrykk, et polyglott litterært tidsskrift fra første halvdel av 1920-tallet tett knyttet til retninger som ekspresjonismen og futurismen. Både den abstrakte kunsten på veggene og tidsskriftet utgjør viktige elementer i et tredje narrativ om den serbisk-jugoslaviske historien. I dette knyttes den serbiske samfunnsutviklingen opp mot europeiske (modernistiske) kulturstrømninger. Denne fortellingen tar utgangspunkt i den litterære avantgarde-kulturen som etablerer seg i

⁵⁵ For en litterær referanse til dette fra 1980-tallet, se Milorad Pavićs «Kazarenes leksikon» (2004). Særlig illustrerende på side 139ff.

⁵⁶ Jeg vil i denne oppgaven ikke legge spesielt vekt på et feministisk perspektiv. De tidvis sterke kjønnsstereotypene vil enkelte ganger bli nevnt av informantene. Også patriarkalske strukturer, tydelige innenfor familien, på arbeidsplassen og høyere opp i økonomiske og politiske maktsfærer, pekes det på. For en interessant gjennomgang av den serbiske familiehistorien, se Popović et.al. (2011).

Beograd i årene etter første verdenskrig,⁵⁷ løfter frem abstrakt jugoslavisk malerkunst og den alternative filmbølgen på 60-tallet,⁵⁸ den nyskapende performance-kunsten på 70-tallet,⁵⁹ en progressiv musikkscene på 80-tallet⁶⁰ og en kritisk holdning til 90-tallets revitaliserte turbofolkmusikk.⁶¹ Det siste blant annet uttrykt gjennom deltakelse på «urbane» musikkfestivaler av typen Exit⁶² (Simić 2014, Spasenić 2011).

Fortellingen handler om bevegelsen fra rural til urban, fra østlig mot vestlig, fra tradisjonell (mannsstyrt) til postmaskulin (likestilt). Den er antiautoritær, antinasjonalistisk og antireligiøs. Som motkultur vektlegger den internasjonale (kultur)strømninger, ideen om verdensborgeren og Serbias plass i den liberaldemokratiske, vesteuropeiske tradisjonen. Konfliktene i den er først og fremst innenrikspolitiske og handler om minoritetens forakt for majoriteten, liberalistenes kamp mot de konservative, de urbanes opprør mot landsbygda og kvinnens ønske om statusendring.⁶³

(Fig. 4: Marina Abramović)

⁵⁷ Tidsskriftet Zenit er ett av flere eksempler på avantgardistisk litteraturteori i Serbia/Jugoslavia. Sentrale forfattere var Miloš Crnjanski, Miroslav Krleža og Milan Dedinac. For en oversikt over perioden, se: <https://opusteno.rs/knjizevni-kutak-f21/evropska-i-srpska-knjizevnost-u-prvim-decenijama-dvadesetog-veka-t24241.html>

⁵⁸ *Crni Talas* (den sorte bølgen) var en del av det som ble kalt Ny jugoslavisk film (1961-1972). To sentrale regissører var Dušan Makavejev og Aleksandar Petrović. Filmene er motstemmer til de historiske partisanfilmene som ble produsert i samme periode (Tirnanić 2008).

⁵⁹ For et tidlig eksempel på Marina Abramovićs kunst hvor kroppen brukes som medium og hvor grensen mellom objekt (kunstverk) og subjekt (tilskuer) utviskes, se Andersen 2008: 178

⁶⁰ Se EKV, et av kultbandene fra perioden: <https://www.youtube.com/watch?v=G36xFrDzeEM>

⁶¹ Et eksempel på turbofolksjangeren: <https://www.youtube.com/watch?v=sy3dQ0t8eT8&list=PLoVRSNB15Klxke1FxZjjov600l6Ek6q8C>

⁶² Musikkfestivalen Exit ble startet på slutten av 1990-tallet som en motvekt til datidens musikkscene. Festivalnavnet indikerer et ønske om å bli en del av verden (Simić 2014).

⁶³ For en gjennomgang av elementer ved denne fortellingen, delvis knyttet til «det andre Serbia» (*Druga Srbija*), se Greenberg 2014 og Spasenić 2011.

Alle disse tre historiefortellingene⁶⁴, og avarter av dem, kan man støte på i dagens Serbia (Greenberg 2011, Obradović-Wochnik 2013, Simić 2019, Spasenić 2011). Noen av informanter - Tamara, Ana og Isidora - føler seg sterk knyttet til den tredje, avantgardistiske fortellingen. De vil typisk plasserer seg i en relativt liten gruppe som opplever seg selv som en del av et større europeisk nettverk. Som kulturkonsumenter vil de søke seg mot filmfestivaler og Cinemateket, lese «smal» litteratur og hevde at LBTQ og feministiske spørsmål er betydningsfulle.⁶⁵ En annen av informantene mine, David, ligger nærmere den nasjonsbyggende fortellingen som ble normativ på 90-tallet. For David er begrepet nasjon i bunn og grunn positivt ladet og noe han kan relatere til både emosjonelt og rasjonelt. At et land bygger opp sin egen identitet gjennom for eksempel å ta i bruk historien stiller han seg positiv til. Hos alle mine informanter finner jeg også spor av den tredje historiefortellingen, den Tito og partisanene konstruerte. For noen av dem, som Tamara, veves den inn i den avantgardistiske, for andre, som Iva, utgjør den en slags nostalgisk tilbakeblikk mot en tid hun av sine eldre slektninger har hørt var bra og «normal». I Ivas familie blir perioden knyttet til stabilitet og forutsigbarhet, til «å vite hvem vi er og hva vi kan forvente oss av livet». Den samme virkelighetsbeskrivelsen finner jeg igjen i fortellingene til Branka og Ana.⁶⁶

Det er viktig å understreke at informantene konstant plukker fra alle fortellingene. Ingen av dem kan utelukket plasseres i én av kategoriene. Metaforisk kan man tenke seg det som et bibliotek hvor alt er katalogisert. Noe er - alt ut i fra når og hvor man befinner seg – eksponert mer enn andre ting. Men hvis man graver dypt nok, beveger seg mellom millioner av ISBN-koder i arkivene, kan man finne og la seg inspirere av alle de stemmer som utgjør historien.⁶⁷

⁶⁴ Listen over historienarrativ har ingen egentlig begrensning. I min egen BA-oppgave om *Serbia og krise* (2018) konstruerte jeg for eksempel følgende deprimerende fortelling: «Serbias krigshistorie siden 1900 innebefatter de tre Balkankrigene, første verdenskrig, annen verdenskrig, borgerkrigene på 90-tallet og NATO-bombingen i 1999. De økonomiske og sosiale krisene inkluderer 1920- og 30-tallets depresjon, fattigdommen i etterkrigsårene, migrasjonsbølgen på 60-tallet, oljekrisen på 70-tallet, de vakkende statsfinansene på 80-tallet, hyperinflasjonen på 90-tallet, tilbakeslaget etter den globale finanskrisen i 2008. De politiske krisene inkluderer parlamentets oppløsning i 1931, de politiske utrenskningene etter 1945 (48), (gate)demonstrasjonene på slutten av 60-tallet, de voldelige politi- og militæraksjonene på 80-tallet, nasjonalismeeksplosjonen på 90-tallet, kleptokratiet, pseudodemokratiet og de politiske attentatene på 2000-tallet» (Seim 2018).

⁶⁵ For en presentasjon av forholdet mellom urban middelklasse og verdisyn, se Simić 2014

⁶⁶ Slik sett støtter informantene Marina Simić sin påstand om sosialismen posisjon i Serbia som « (...) an active force in shaping the present (...)» (Simić 2019: 122-123)

⁶⁷ Bourdieu (1999: 53) diskuterer hvordan man objektivt kan forestille seg en stat som selv produserer borgernes forestilling om den. Han tviler på at borgeren, indoktrinert av ulike sosialiserende prosesser, kan bryte med/gå utenfor det verdiregimet som gjelder. Min posisjon – basert på resultatene fra det etnografiske materialet - legger større vekt på aktørens muligheter til selv å velge/forme seg selv innenfor en vertikal historie.

Når mennesker i dag posisjonerer seg i forhold til skillelinjer i det serbiske samfunnet, spiller de ulike historiefortellingene en viktig rolle. Ens egen identitet, ens plassering i forhold til ytterpunktene, er i stor grad bestemt av hvor og hvordan man leser seg selv, sin familie og sine venner inn i historien (Spasenić 2011: 43ff). Det vil si hvilke historiesegmenter som skaper sterkest resonans til erfart virkelighet. Verdery (1999) sier det på følgende vis: «Different conceptions of human action in the past have different shapes (...). These shapes, in turn, enter into peoples life experiences: because the sense of self rest partly on a sense of being-in-time, the shape people attribute to history infuse both individuals and groups selfunderstanding» (Verdery 1999: 117). Staten og fortellingene om den farges også av denne posisjoneringen. De er, lik historiens egne linjer, både i en prosess, stabilt konserverende og relative ut ifra observatørens ståsted.⁶⁸

Men hva avgjør hvordan historien leses? Hva bestemmer hvilke tolkninger informantene gjør av historiske fenomener? Hva er det som bestemmer hvordan de tolker samfunnet de lever og virker i? Spørsmålet er kompleks, men én faktor som påvirker utfallet, er deres klassebakgrunn. Under hele mitt feltarbeid var dette tydelig. Det var store forskjeller mellom hjelpepleieren fra provinsen som sammen med ei venninne leide en trang ettroms i byens periferi, studenten som gikk i Dr. Martins og hørte på skandinavisk sortmetall og den kvinnelige arkitekten som tegnet hoteller og kjøpesentre for nyrike forretningsmenn. De snakker ulike sosiolekter med divergerende ordbruk og aksentuering, bryr seg om ulike samfunnsspørsmål, leser og ser på ulike nyhetsmedier, hører på ulik musikk, kler seg ulikt, har ulike fremtidsdrømmer og tolker hendelser i inn- og utland diametralt motsatt. Erfaringene de baserte sine liv på har få fellesreferanser. Et slags minste felles multiplum, av den typen Saša presenterte for meg i januar 1992, er vanskelig å peke på.

Påstanden om at klassebakgrunnen utgjør et avgjørende skille for tolkning av virkelighet hviler på en forståelse av stratifisering som sentral faktor i et menneskes liv, altså at forskjeller i makt, ressurser, livsvilkår og muligheter i avgjørende grad er med på å bestemme menneskets verdier, vurderinger og valg (Harrits 2014, Schiefloe 2011: 241ff). Utgangspunktet er inspirert av Wrights (2015) tese om at klassestrukturer og individuelle klasseposisjoner påvirker alle andre

⁶⁸ "History, as social process, involves peoples in three distinct capacities: 1) as *agents*, or occupants of structural positions; 2) as *actors* in constant interface with a context; and 3) as *subjects*, that is, as voices aware of their vocality" (Trouillot 1995: 23)

sosiale fenomener,⁶⁹ av Bourdieus (1984) teorier om *økonomisk, kulturell og sosial kapital*⁷⁰ hvor den handlendes praksis knyttes til klasseposisjon og av Lamonts (1992) begrep *symbolske grenser*⁷¹ hvor aktørenes forhold til moralske, sosioøkonomiske og kulturelle grenser oppfattes som både inkluderende og ekskluderende.⁷² Disse grensene er i utgangspunktet subjektive, men kan også oppnå kollektiv karakter. De virker inkluderende internt og grenseskapende eksternt (Lamont 1992: 9) og «(...) separate people into classes, working groups, professions, species, genders, and races» (Ibid.: 12) Ikke minst er de med på å definere hvem vi er: «Boundary work is an intrinsic part of the process of constituting the self, they emerge when we try to define who we are (...)» (Ibid.: 11). Også, fortsetter Lamont, når vi selv ikke er oss det bevisst (Ibid.: 11).

Mine informanters formelle trekk og egendefinisjon avgrenser dem fra andre segmenter i det serbiske samfunnet. De har alle avsluttet en høyere utdanning - på BA eller MA nivå -, har relativt gode jobber innenfor det private næringslivet og kan skille med et omfattende sosialt nettverk.⁷³ Som gruppe etablerer de et kollektiv med markerte grenser.⁷⁴ Med andre ord passer de inn i det Bottero (2005) legger i begrepet *differensiell assosiasjon*:

Research on social ties indicates that inequality – along lines of prestige, reputation, property, income, occupation, education, skill, gender, race, ethnicity, age and sexuality – affects social interaction in highly patterned ways, helping to structure friendship and partnership, intimacy and association. We have complex networks of relations to a range of different people, but inequality is systematically embedded in networks, with the people closest to us also socially similar to us, along many dimensions of inequality. Who we fall in love and settle down with, and the friends and social contacts that we make throughout our life are all affected by our hierarchical position. This process is called ‘differential association’. (Bottero 2005: 314)

Hvis vi titter på informantenes økonomiske, kulturelle og sosiale kapital (Bourdieu 1984), ser bildet ut som følger: I forhold til *økonomisk kapital* (1) tjener informantene godt over det serbiske gjennomsnittet,⁷⁵ dog med en ikke ubetydelig indre forskjell. Inntektsnivået spenner

⁶⁹ For en grundig gjennomgang av hvordan klassestrukturene former det amerikanske samfunnet i dag, se Wright (2015): 16ff.

⁷⁰ Bourdieu 1984: 99ff; 1998: 1-13

⁷¹ «Symbolic boundaries are conceptual distinctions that we make to categorize objects, people, practices, and even time and space» (Lamont 1992: 9)

⁷² Lamont 1992: 4

⁷³ For en gjennomgang av utvikling i forhold til verdisyn i den serbiske middelklassen fra 1989 til 2003, se Lazić & Cvejić 2011.

⁷⁴ For en god beskrivelse av denne gruppens dynamikk/strategier/livsfilosofi, se Cvetičanin 2012: 139.

⁷⁵ I følge offisiell statistikk lå den serbiske gjennomsnittsinntekten i november 2018 på cirka 50 000 dinarer, det vil si om lag 4500 kroner/450 euro.

fra Iva, Ana og Branka som tjener cirka 700 euro i måneden, til Milan som enkelte måneder kan komme opp i nesten 2000 euro. Det siste gir muligheter til:

(...) et ganske behagelig liv med en 4-5 litt mer lukseriøse utenlandsreiser, ukentlige gymbesøk med fast personlig trener, gruppeterapi hos privatpsykolog, matvarer av høy kvalitet, bruk av privatlege hvis jeg blir syk, hyppige taxiturer, privat forsikring, sparing til pensjonsfond samt investeringer i ulike kurs, sertifikater og studier for å øke min egen kompetanse.

Tamara, David og Andrej ligger et sted midt i mellom. David, for eksempel, tjener i overkant av 1000 euro i måneden. Pengene er nok til at han kan „(...) leie en leilighet og betale alle utgifter for to personer (...), reise to-tre ganger i året, pluss dekke andre store, årlige utgifter som bil og gaver“. Isidora gir en god oppsummering av hvor gruppen står økonomisk: „Hvis jeg sammenligner min egen inntekt med andres fra min egen generasjon, så ligger jeg godt over gjennomsnittet. Det samme gjelder hvis jeg sammenligner meg selv med min far eller folk i hans klasse og aldersgruppe“.

Nivået på den *kulturelle kapitalen* (2), her utover utdanningsnivå først og fremst forstått som bruk av gjeldende kulturtilbud, vurderer også alle informantene som høyt. Tamara er her blant de mest aktive: „Jeg besøker teater, kino, utstillinger og konserter, følger forskjellige filmfestivaler og går i museer pluss konsumerer annen type kultur når jeg er ute og reiser“, mens David befinner seg på motsatt side av skalaen: „Dessverre har jeg ikke så mye tid til overs. Kanskje går jeg på kino noen ganger i måneden og i teater et par ganger i året.“ Milan synes også at han konsumerer for lite. Hans eksakte litteraturforbruk er for eksempel som følger: „Jeg har nøyaktig statistikk på grunn av Goodreads: 2017: *I read 1,291 pages across 6 books*, 2018: *I read 2,251 pages across 7 books*“. I forhold til en gjennomsnittsinbygger i Serbia er dog til og med de to siste eksemplene, som i min gruppe fremstår som lavt, et ganske høyt kulturkonsum.⁷⁶ Isidora beskrivelse av sin egen kulturelle kapital kan brukes som et symptomatisk eksempel:

Tidligere leste faren min temmelig mye. Han skrev til og med selv. Det gjør han forresten fremdeles. Så allerede fra jeg var liten av ble jeg lært opp til å lese og til å like litteratur. Hjemme diskuterer vi ofte et eller annet sosiologisk eller filosofisk spørsmål, noe som ikke er så bvanlig i Serbia. Jeg er også omgitt av venner som er interessert i kulturlivet. Jeg beveger meg i slike sirkler. Så jeg vil si at jeg er mye mer omgitt av kultur enn en gjennomsnittlig serber.

⁷⁶ For eksempler på kulturkonsum i Serbia, se Cvetičanin 2012: 105ff

Gruppens kulturelle kapital kan også defineres ut i fra et annet parameter, nemlig motsetningen mellom lokal og global kulturkapital.⁷⁷ Dette er et motsetningspar som på mange måter står sentralt når man skal kategorisere folk i Serbia. Her havner samtlige informanter tett opp mot aksens globale ytterpunkt: De deltar aktivt i den globale kultur- og informasjonsutvekslingen, opplever seg selv som globale aktører og sammenligner sine egne liv med livene til mennesker i andre deler av verden. Tamaras eksempel er typisk:

Jeg har en god venn som bor i Canada. Vi snakker ofte sammen. For ikke lenge siden fortalte hun om et demokratiprojekt de hadde hatt på skolen der barna hennes går. Gjennom hadde de lært hvordan demokratiet fungerer i praksis. Om en demokratisk kukltur. Jeg husker at jeg tenkte at det burde ha vært sånn her også, at vi hadde trengt det (...) demokratisk kultur (...) men at det blir helt absurd, at det ikke er mulig her.

Også den *sosiale kapitalen* (3), her forstått som aktørenes personlige nettverk, er høy. Typisk er uttalelsene til Andrej: „Under studietida ble jeg kjent med en masse folk med høy utdannelse innenfor ulike fagområder. Disse har betydd mye for meg (...)“ og Tamara: „De fleste jeg er sammen med har avsluttet fakultetet, noen har tatt en master eller holder på med en doktorgrad“. Også Anas vurdering kan de fleste i gruppen gjenkjenne: „Mitt nettverk kan beskrives som en slags boble bestående av unge Beograd-hipstere på den ene siden, og folk som jeg arbeider med på den andre (...). Den ene gruppen er vennene mine, den andre utgjøres av folk som man kan forvente å få en tjeneste for en tjeneste av (...)“

Skjematisk, ved bruk av klassifiseringsskjemaet ORDC (Hansen, Andersen & Flemmen 2009)⁷⁸ hvor klasser defineres ut i fra grupper med et relativt likt kapitalprofil, havner mine informanter relativt høyt oppe i forhold til både økonomisk og kulturell kapital (*Balanced upper middle class*):

⁷⁷ „(...) the most significant axis in the field of cultural practices in Serbia is the one which stretches between the poles of global and local culture» (Ibid.: 75-76)

⁷⁸ ORDC-skjemaet følger Bourdieus klassemodell gjennom å plassere klasser og klassefraksjoner langs to dimensjoner: En hierarkisk dimensjon som skiller mellom høyt og lavt kapitalvolum, og en horisontal dimensjon som skiller mellom ulike fraksjoner av kapitalsammensetninger. Den siste plasserer de med høy kulturell kapital til venstre, de med en balansert kapital i midten, og de med høy økonomisk kapital til høyre.

CAPITAL +		
Cultural upper class Professors, artists, architects, art directors	Balanced upper class Doctors, judges, dentists, civil engineers	Economic upper class Top 10 % executives, managers, financial brokers, rentiers, self-employed
Cultural upper middle class Upper and lower secondary school teachers, librarians, journalists, entertainment musicians	Balanced upper middle class Consultants, engineers and technicians, computer programmers	Economic upper middle class P50-P90 executives, managers, financial brokers, rentiers, self-employed
Cultural lower middle class Pre-school and primary school teachers, technical illustrators	Balanced lower middle class Office clerks, nurses, police officers	Economic lower middle class Bottom 50 % executives, managers, financial brokers, rentiers, self-employed
	Skilled workers Auxiliary nurses, electricians, carpenters	Farmers, fishers, foresters
	Unskilled workers Assistants, cleaners, shop assistants, drivers	
	Welfare dependents	
CAPITAL -		

Denne forståelse av klasse som et viktig strukturingsredskap er med på å avgrense undersøkelsen. Gruppens ensartethet indikerer at de svarene som kommer i første rekke gjelder dette samfunnssegmentet. Hvis lignende spørsmål ville ha blitt stilt informanter med en helt annen klassebakgrunn, ville resultatene blitt annerledes.

Det er her nødvendig med en korreksjon til denne sterke betoningen av klasse(tilhørighet). For selv om informantene mine ofte brukte beskrivelser som «uoversiktlig» og «helt uten noen form for sikkerhet» og «du vet aldri hva som kan skje i morgen, enda mindre neste uke» (*kamoli iduće nedelje*), om den serbiske hverdagen/virkeligheten, ville de ikke ha akseptert å bruke dette som en unnskyldning for at de ikke «gjorde det bra» i livet. Den påtvunget pessimismen som Guyer skriver om (Guyer 2007), eller den grunnleggende følelsen av å ikke kunne bevege seg fra nåtid til fremtid som Jansen opplever i Bosnia etter Dayton (Jansen 2015), har relativt liten resonans blant dem. Likeledes den sterke betoningen av at alt var bedre før, det vil si i Titos Jugoslavia (Jansen 2015, Spasenić 2011), eller påstanden om at det først og fremst er staten som er ansvarlig for at individet skal leve et godt liv (noe jeg ellers ofte har hørt i Serbia). Alt dette, denne forståelsen av seg selv som delvis avhengig av storsamfunnet, eksisterer, men oppleves ikke som avgjørende for at informantene skal kunne forme eget liv. Blant mine informanter er det i stedet en sterk understrekning av mulighetene, av at de som individer, ved hjelp av egne ressurser, aktivt kan forme egne liv.⁷⁹ Ett eksempel på dette er måten de agerer i

⁷⁹ Her er jeg inspirert av Ulrich Beck (2002) som definerer klasse som en zombiekategori og hevder at dagens individualisering fører til at de unge ikke tenker (eller føler seg hjemme) i den klassiske klasseinndelingen (Beck & Beck-Gernsheim 2002). Følgende sitat indikerer Becks posisjon: «The individualization of political conflicts

forhold til det (trange) serbiske arbeidsmarkedet. Mange har flere parallelle jobber (David, Milan, Andrej, Ana, Branka), noen av dem bytter relativt ofte jobb (Tamara, Milan), noen arbeider hardt for å klatre internt (Andrej, Branka), eller skaper egne arbeidsplasser (Milan, Ana). Mange gjennomfører også krevende etterutdanninger (Isidora, David, Milan, Andrej).

Jeg har nå plassert informantgruppen som kollektiv innenfor et klasseskjema og definert dem som et fellesskap som gjennom felles referansepunkter etablerer demarkasjonslinjer mot andre. Nå beveger jeg meg ned på aktørnivå og gir en kort beskrivelse av hvem informantene mine er. Jeg nøyer meg med tre eksempler:

Tamara ble født på 80-tallet i Beograd og vokste opp i en kjernefamilie med bror (maskiningeniør), mor (lege/spesialist) og far (sivilingeniør). Hun har en master i *Culture and management* fra Universitetet i Beograd. Helt fra tenårene av har hun vært aktiv i ulike organisasjoner som har jobbet med demokrati- og rettighetsspørsmål og deltatt i ulike workshops i inn og utland. Hun har også fulgt den alternative kulturscenen i Beograd relativt tett. I dag er hun gift og har to yngre barn. Hun bor i en toroms selveierleilighet og arbeider på IREX (*International Research and Exchanges Board*), en NGO som blant annet følger og støtter mediepluralisme i Serbia. Tidligere har hun jobbet for Den serbiske turistorganisasjonen og i flere internasjonale hjelpeorganisasjoner. Hun tjener «102 000 dinarer netto» (cirka 1000 Euro). Miljøet hennes i Beograd består «stort sett av folk med universitetsutdannelse, noen med master, et par som er på Phd». Mange har flyttet utenlands. De siste årene har også mora, faren og broren hatt godt betalte jobber utenfor Serbia. Tamara selv «ser etter jobber, skriver cv, sender søknader og prøver å få mannen min til å ville flytte til et annet land».

Milan ble født i Kraljevo, en middels stor by sentralt i Serbia, tidlig på 90-tallet, men flyttet som 4 åring til et fjellområde ikke langt fra grensen til Montenegro og Bosnia. Der livnærte familien seg (mor, far, bror) stort sett på salg av ulike (landbruks)produkter på det lokale

and interests (...) does not mean disengagement, not the 'democracy of the mood' and not weariness of politics. Instead, a contradictory multiple engagement is emerging, which mixes and combines the classical poles of the political spectrum so that, if we think things through to their logical conclusion, everyone thinks *and* acts as a right-winger *and* left-winger, radically *and* conservatively, democratically *and* undemocratically, ecologically *and* anti-ecologically, politically *and* unpolitically, all at the same time. Everyone is a pessimist, a passivist, an idealist and an activist in partial aspects of his/her self» (Beck 1997: 102).

markedet: «En form for økologisk, naturnært jordbruk (...) men utenfor alle systemer. Foreldrene mine har aldri betalt skatt». Milan har en master i IT og reklame fra Italia. Han har stort sett venner «som er som meg, som jobber innenfor IT-bransjen, er høyt utdannede, kan engelsk og tjener bra». Nå bor han i en liten selveierleilighet utenfor sentrum av Beograd sammen med kjæresten (økonom). Milan har hatt et titalls jobber, mange av dem på ulike startup-firmaer. «Jeg er litt sånn bipolar, opp og ned, starter en masse ting, jobber i ett sett, sier ja til alt, og så sliter jeg meg helt ut og må gå under jorda». I flere av firmaene har han fungert som daglig leder. Månedslønnen har da lagt på mellom 1000 og 2000 Euro. Han har også startet flere egne firmaer og driver blant annet et lite forlag. Nå jobber han freelance og leter etter et «passende sted å ta en Phd».

Isidora ble født i en liten sørserbiske by i 1992. Hun vokste opp sammen med søstera og (etter at mora døde) faren. Faren har en MA og jobber i videregående skole. Søstera jobber innenfor IT. Etter videregående skole flyttet hun til Beograd for å studere. Hun har en BA i skandinavistikk og jobber for tida med regnskap på et dansk startup-firma i Beograd. Lønnen hennes er i underkant av 1000 Euro i måneden. «Allerede i den første jobben min, før jeg hadde tatt min siste eksamen på universitetet, tjente jeg mer enn pappa. I dag, etter 5-6 års arbeidserfaring, er det ikke mange jenter med min bakgrunn som tjener bedre enn meg». Jobben er sentral for hennes selvforståelse: «Jeg vil alltid se etter hvilke tilbud om etterutdanning arbeidsplassen gir. Det er viktig for meg. Å kunne utvikle meg». Hun leier en leilighet sammen med kjæresten sentralt i Beograd. Mange av vennene hennes er knyttet til jobben eller studiene, men hun har også beholdt noen i hjembyen. Der er «situasjonen helt annerledes enn i Beograd. De må være forsiktige med hva de sier, eller melde seg inn i regjeringspartiet, for å få eller beholde jobben». Ved siden av arbeidet driver hun mye med oversettelse og kunst.

Kapittel 2

Om myndighetsfortellinger og handlingsstrategier

I dette kapittelet tar jeg for meg fortellinger om *offentlige myndigheter* i Serbia. Jeg begynner med å rette forstørrelsesglasset mot mine informanter. Ved hjelp av intervjuer, dagboknedtegnelser og deltagende observasjon undersøker jeg hvordan de opplever sine møter med ulike myndigheter. Sentrale nøkkelord er uro, frustrasjon og strategier. I neste steg beveger jeg meg så oppover i maktpyramiden og ser på hvordan landets politiske elite fremstiller de samme myndighetene. Her er jeg opptatt av hva eliten ønsker å kommunisere til befolkningen om den serbiske staten. Dekkende nøkkelord her er utvikling, funksjonalitet og modernisering. I arbeidet med eliten gjør jeg bruk av ulike opptredener i media som kildegrunnlag. I en forlengelse diskuterer jeg så avstanden mellom de to fortellingene, undersøker hva dette innebærer for informantenes syn på staten og hvilke strategier de bruker i møtene med offentlige myndigheter. Nøkkelordene her er utsettelse, unnvikelse, *veza* og forhandlingsrom. Til slutt inkluderer jeg – for å tydeliggjøre noen av problemstillingene – et personlig møte med det serbiske utdanningsdepartementet.

Kapittelets utgangspunkt er et grunnleggende aksiom om at staten er en formativ størrelse som på avgjørende vis påvirker innbyggernes liv. Den gjør dette på ulike nivåer og med ulik intensitet. Men siden staten i hele det 20. århundre har gjennomført en radikal maktutvidelse (Foucault 2006) og i dag har «(...) become implicated in the minute texture of everyday life (Gupta 2006: 211)», er det blitt umulig for borgerne å stille seg utenfor den. Alle innbyggere må forholde seg til staten og de rammer den setter. *Staten* er et komplekst begrep som kan brukes innenfor ulike diskurser (Asad 2004: 280, Gupta 1995: 375). Den er «both real and illusory» (Mitchell 2006: 169). I dette kapittelet er jeg først og fremst opptatt av staten forstått som de representanter for staten borgerne møter i hverdagen og følger dermed Trouillots (2001) tilnærming til begrepet hvor effektene av statens praksiser står sentralt (Trouillots 2001: 131). Altså er jeg interessert i de myndigheter som gjennom sin daglige praksis setter statens politikk/prioriteringer/avgjørelser ut i live. Eksempler på dette kan være sykepleieren på den lokale helsesentralen, notaren som tjenestegjør ved domstolen, en uniformert representant for politimyndighetene eller en ansatt i skranken på kommuneadministrasjonen.

Det er viktig å understreke at møtene mellom borger og myndighet utgjør konkrete berøringspunkter mellom stat og borger.⁸⁰ Borgeren opplever en direkte kontakt med myndighetspersonen. Denne personifiserer staten og blir, i et (ofte) avgjørende øyeblikk for borgeren, *selve staten*, det vil si former «their images og the state» (Gupta 1995: 376). Myndighetspersonen må her oppfattes som statens forlengede arm, tilknyttet sentrum gjennom et mektig nettverk, men samtidig eksisterende i periferien og delvis handlende på egen hånd.⁸¹ Dette siste understreker en vesentlig innsikt, nemlig at staten ikke er i besittelse av en «(...) coherent, unity, and absolut autonomy» (Mitchell 1991: 78, se også Hay 2014: 475).

Tilnærmingen i kapittelet indikerer at det finnes en avstand mellom statens ideologi og praksis (Li 2005: 385) og at denne er viktig for borgerens bilde av staten. Dette stipulerer en motsetning (eller elastisitet) mellom stat og samfunn (Mitchell 1991, Scott 1998) som kan utnyttes på ulikt vis. Til slutt er det viktig å ha i bakhodet at staten opererer på mange nivåer og/eller lag (Gupta 1995: 375ff) og at disse ikke nødvendigvis fungerer som én samkjørt organisme.

Hvordan oppleves egentlig Serbias innbyggere møtene mellom stat og borger? For å finne ut mer om dette spurte jeg mine informanter i januar 2019 om de kunne tenke seg å føre en *dagbok* over møter med myndighetspersoner. Siden jeg ikke ville styre dagboknotatene for mye, stilte jeg dem relativt fritt i forhold til om hva og på hvilken måte de skulle skrive. Jeg ga dem bare en vaskeseddel over ting som kunne være av interesse. Her skrev jeg at de gjerne kunne notere noe om hvorfor de oppsøkte myndigheten, hva de ville gjøre der, hvordan de forventet at møtet skulle bli, om selve møtet og noen tanker i ettertid. Informantene mine sa ja til dette og utover våren skrev de fortløpende ned fortellinger. Noen noterte flere titall møter, andre bare et par stykker, et par ingen i det hele tatt.

Notatene beskriver hverdagslige ting: Om å få utstedt et nødvendig papir (vitnemål, førerkort), søke hjelp av helsevesenet (ulykke, sykdom, medisiner), finansielle forhold (avslutte kredittkort, fryse et registrert firma) eller et mer tilfeldig møte (politiet). Noen er korte beskrivelser på fire-fem linjer, andre lange beretninger. Noen ganger finnes det innskutte

⁸⁰ På statlige serbiske nyhetssendinger kan man ofte høre at landets ulike myndigheter har blitt digitalisert og at borgerne kan løse sine behov via nettet. Dette er ikke den virkeligheten informantene forteller om. Brankas kommentar er typisk: «Du må alltid stille opp selv. Med alle de papirene du tror de kommer til å avkreve (*traži*). Og du må ta hele dagen fri. For det kan ta tid (*moče da traje*). Og det kan være at du må komme tilbake dagen etter (*idući dan*)».

⁸¹ «Different parts of the state do different things in different ways with different degrees of autonomy to yield, in all likelihood, a great variety of contradictory effects» (Hay 2014: 476)

kommentarer av typen «Dette er ikke greit!», »Hvordan skulle det ha gått hvis jeg ikke kjente noen?», eller «Det gikk raskere enn jeg hadde trodd». Men de fleste historiene står alene, skrevet i en realistisk tradisjon. De er hverdagslige vitnesbyrd uten annet innhold enn selv grunnfortellingen: Møtet mellom institusjon og borger.

Jeg skal gi tre eksempler som illustrerer hvordan dagboknotatene ser ut. Det første er nedtegnet av Andrej. Andrej er født i Niš, Serbias tredje største by, hvor han vokste opp med lillebroren og mor (lærer). Etter videregående skole flyttet han til Beograd for å studere. Nå arbeider han på mellomnivå for et utenlandskeid startup-firma. Han tjener over gjennomsnitt og har relativt stor økonomisk frihet. Jeg opplever Andrej som en typisk representant for det urbane Serbia: Ambisiøs, fremtidsorientert og smart. Vi har hatt mange spennende samtaler sammen, ofte med vekt på moralske spørsmål, personlig ansvar og individets muligheter til å gjøre en forskjell. Her er en av historiene han skrev ned i dagboken:

Den 10. mai var jeg i Niš. Jeg hadde tannverk og tannlegen min i Beograd var på skiferie. Mora mi ringte ei venninne som arbeider på tannlegehøgskolen, og jeg fikk komme til med en gang (*odmah*). Jeg har et helseforsikringskort (*zdravstvenu knjižicu*), men jeg har ikke fornyet det (*overena*) (...). Men det var ingen som sa noe om kortet mitt der (på høgskolen). Og jeg hadde heller ikke noen henvisning (*uput*) med meg. Jeg ventet litt og så kom jeg inn på kirurgisk avdeling. Det var vanskelig å få ut tannen, så hele prosessen ble definert som en operasjon. Prisen for det er cirka 5000 dinarer. For meg ble det ført inn som en vanlig tanntrekk (*obično vađenje*) og jeg betalte bare 2000 for det.

Det andre eksempelet jeg tar med kommer fra Tamara. I en lengre passasje forteller hun om familiens møte med det serbiske helsesystemet og hvilke strategier som var nødvendige for å forhindre et tragisk utfall. Jeg har kjent Tamara og hennes familie i nesten tjue år. Det var Tamara som viste meg den aktive LGBTQ-scenen i Beograd, fortalte hvor man kunne trene capoeira og tipset om smale filmfestivaler. Tamara er, som nevnt i forrige kapittel, en typisk global aktør med et stort internasjonalt nettverk. Historien går slik:

Søndag den 27. juli 2014 var jeg på vei fra Tara til Zlatibor med foreldrene mine pluss noen andre fra familien. På den turen skjedde det en trafikkulykke hvor mora mi ble alvorlig skadet (*teže povređena*). (...) Den nærmeste ambulansen befant seg i Užice og det tok 50 minutter før den kom frem til ulykkesstedet. Siden mora mi selv er lege, var hun umiddelbart klar over at hun hadde alvorlige nakkeskader. Derfor satt hun helt stille i bilen mens hun ventet på ambulansen. Jeg snakket med henne hele tida for at hun ikke skulle miste bevisstheten (*da bi ostala svesna*). Da ambulansen kom, kjørte de henne direkte til sykehuset i Užice. På sykehuset tok de røntgen av henne og fortalte at hun hadde brukket to bein i nakken, at det var svært alvorlig og at de ikke hadde utstyr til å gjøre noe med det der på sykehuset. Hun burde umiddelbart sendes til Beograd (...). De foreslo at de skulle sende henne i helikopter. (...) Etter en times ventetid fortalte

sykehuset oss at det var umulig å få tak i politisjefen som må gi tillatelse til å fly, han arbeider ikke på søndager, så i stedet for helikopter tilbød de å frakte henne i sin beste sykebil. Men før de kunne gjøre det, på grunn av risikoen ved å frakte pasienter slik, krevde de at vi måtte skrive under på at vi godtok at hun kunne overføres på den måten (*potpiše saglasnost za prebacivanje*). Den kvelden ble hun fraktet til et sykehus i Beograd. Siden situasjonen var alvorlig, og vi ikke visste hva som kom til å skje, ringte jeg en nær venn av oss, en nevrolog fra Militærsykehuset (VMA), et av de sykehusene i landet med best utstyr. Hun kom straks, og siden hun ville ta flere bilder med et utstyr som bare fantes på VMA, ble mamma overført til det sykehuset. Der ble alle tester gjort raskt og effektivt fordi vi hadde en bekjent, en doktor, som skrev henne inn som en prioritert pasient som måtte ta alle tester så fort som mulig (*po hitnom postupku na sva snimanja*). Hva ville ha skjedd hvis vi ikke hadde hatt en slik kontakt (*vezu*)? (...) Mens min mor lå på sykehuset, foreslo legen at hun skulle ta i bruk en spesiell type krage som ikke var å oppdrive i Serbia (...). Kragen fantes ikke på den offisielle listen over medisinsk utstyr. Legen sa at hvis vi kunne, på en eller annen måte, få tak i den, så måtte vi gjøre det (*nabavite*). Vi fant kragen via noen kjente i utlandet, men da den kom frem ble den stoppet i toll. Siden kragen ikke fantes på noen offisielle lister over medisinsk utstyr, kunne de ikke slippe den over grensen (...) Til slutt klarte vi å løse problemet gjennom at mannen min, via ambassaden han jobber på, ble enig med ambassadøren om at kragen skulle sendes direkte til ham. På den måten unngikk vi den vanlige toll. Og slik kom kragen til oss (...). Dette var første gang at jeg virkelig opplevde helsesystemet i Serbia, og jeg fikk bekreftet noe jeg lenge har trodd, at du lett kan dø (*umireš*) hvis du ikke har de rette kontaktene og må vente på at systemet skal redde deg (*čekajući sistem da te spasi*) (...).

En litt annen historie fikk jeg tilsendt fra Branka, ei kvinne på snart tretti som vokste opp i en småby i Nord-Serbia med søster og foreldre. Faren var rektor på en videregående skole i hjembyen, en stilling som ga ham en fremtredende posisjon i lokalmiljøet. Akkurat som Andrej, flyttet Branka til Beograd for å studere. Siden har hun blitt boende. Nå leier hun ei lita leilighet og jobber i et internasjonalt firma. Lønnen er solid etter serbiske forhold. Historien hennes høres slik ut:

Venninna mi, Milena, dro til Det filologiske fakultetet for å få ut vitnemålet sitt. De hadde ringt henne og sagt at hun kunne komme og hente det. Damen i luken ba henne skrive under (for at hun skulle få ut vitnemålet). Men da hun så Milenas underskrift, begynte hun å skrike. Hun skrek «Hvordan er det du skriver under? Sånn kan man ikke skrive under et offisielt dokument! Underskriften din ser forferdelig ut (*rukopis je grozan*)! Jeg kan ikke gi deg vitnemålet». Milena forklarte kvinnen i luka at det var slik hun alltid skrev under og at det ikke er greit at hun diskuterer dette med henne nå. Damen fortsatte å kaste skitt på Milena (*da vređa*) om hvordan hun ikke kan skrive, og at hun burde føle seg skamfull (*sramota*). Til slutt utstedte hun likevel vitnemålet (...). Milena oppfattet dette som en ganske vanlig (*uobičajan*) hendelse. Og siden slike ting ofte skjer på fakultetet, sa hun, forsøkte hun alltid å unngå å få ut dokumenter derfra.

Hva er typisk i dagboknotatene til informantene? For det første forteller omtrent alle at møtene utløser følelser som stress, frykt, ubehag og en mistanke om at de kaster bort tida. «Jeg regner med å bruke hele dagen, derfor tar jeg meg fri fra jobben» sier Branka til meg i et intervju. «Jeg sto i kø hele kvelden», fortalte Isidora meg om et forsøk hun gjorde på å få endret sin adresse, «selv om det egentlig bare skulle ha tatt et par minutter. Køen flyttet ikke på seg. Og ingen fortalte hva som skjedde». Hun ble så frustrert at hun ikke orket å ta busse til jobben dagen etter. I stedet kjørte hun på sin el-sparkeysykkel, kjøpt «for situasjoner som dette, for å slippe å se alle ansiktene på bussen, kaoset, alt som ikke fungerer».⁸² Milan skriver i sin dagbok: «Jeg blir alltid nervøs når jeg går forbi eller blir stoppet av en politimann (...). Det var først i utlandet at jeg forsto at det ikke måtte være sånn». Dette siste, et uventet møte, oppleves som spesielt vanskelig. Typisk er det også at møtet ender med frustrasjon og sinne slik som Isidora fortalte. Informantene føler at de ble behandlet unødvendig dårlig, som Milena på fakultetet, eller at de fikk ikke det de mente de hadde krav på, som hos Tamara.

Spørsmålet om hva staten plikter å gi sine innbyggere, hva som forventes og «er normalt», opptar alle mine informanter. I en post-fordisk, post-sosialistisk, neoliberal virkelighet⁸³ som bryter med det som en gang eksisterte, defineres statens tjenester oftest av mine informanter som utilstrekkelige. De har et inntrykk av at det var «bedre før», på den tida foreldrene vokste opp, og at systemet langsomt krakelerer.⁸⁴ Staten er ikke lenger en garantist for et minimum av velferd. Heller ikke tilbyr den likebehandling. Mange ulike faktorer er med på å bestemme hvem som får hva. I en slik virkelighet blir staten like mye en pådriver for individets eget etiske ansvar som en velferdsgarantist. Individet blir med andre ord et moralsk subjekt som selv må skape og utvikle både sitt eget liv og (lokal)samfunnet. Grensen for hva staten kan gjøre forflyttes og ansvaret for gjennomføringen lesses (delvis) over på innbyggerne selv: «Ethical citizenship and responsible community (are) fostered, but not administered by the state» (Rose 2000: 1398).

⁸² Et interessant aspekt ved Isidoras oppførsel er hennes behov for å skille mellom seg selv og de andre (passasjerene) gjennom en tydelig grensedragning. Demarkasjonslinjen viser blant annet Isidoras forståelse av seg selv som en del av den urbane eliten, som representanten for kulturen i møtet med ukulturen. Fenomenet kan gjenfinnes andre steder på Balkan: «Such litanies reflect a wider post-Yugoslav urban discourse of culturedness, whereby city transport functioned as a vehicle for the articulation of urban self-positioning through denunciation of the uncultured behaviour of others (Jansen 2015: 67)

⁸³ Den omfattende bruken av begrepet «neoliberalisme» har i stor grad tømte det for innhold (Clarke 2008). Her brukes det både for å indikere det rammeverket som er med på å bestemme hvilke liv (og livsmuligheter) mine informanter har (1) og for å peke på det brudd som har funnet sted i og med den østeuropeiske (postsosiale) transformasjonen (2).

⁸⁴ Denne følelsen av at noe vesentlig har gått tapt i overgangen fra sosialismen til neoliberalismen er typisk i mange østeuropeiske land (Brković 2017: 11ff). Se også Hromadžić (2017: 82ff.) for en informativ gjennomgang av noen hovedprinsipper i det jugoslaviske helsesystemet.

En samtale hjemme hos Vladimir i mai 2019 viser hvordan dette kan se ut i praksis. Følgende er en gjengivelse av det vi snakket om den ettermiddagen:

- Torstein, vet du hva jeg kaster bort tida mi på for øyeblikket (*kako gubim vreme*)?
- Nei ...
- Jeg arbeider med å få overført en eiendom fra én kategori til en annen.
- Hva mener du?
- I Serbia har vi noe som sikkert ingen andre land har, noe som kalles bruksrett på eiendom (*pravo na izkorišćavanje*). Det betyr at du kan bruke men ikke eie eiendommen. Nå arbeider jeg med å få omgjort dette slik at jeg selv eier det jeg har bruksrett på.
- Mm, du har nevnt det tidligere. Hvordan går det egentlig?
- Dårlig, eller rettere sagt, det tar tid (*traje*). Foreløpig har jeg brukt 6 måneder. 6 måneder, Torstein, og da har jeg til og med trukket i alle mulige tråder: Ringt kontakter, betalt alle avgifter. Forstår du? Jeg gjør alt loven krever (*sve sam uradio*), og likevel får jeg ikke noen avgjørelse. Denne uka trodde jeg det var klart (*da je sve gotovo*). Jeg betalte den siste avgiften, tok med kvitteringen og gikk til det stedet hvor du utsteder dokumentet som viser at jeg nå eier eiendommen.
- Og?
- Og! Vet du hva de sa? At det ikke holdt at jeg hadde med kvitteringen fra banken. At de først måtte se at pengene hadde kommet frem til finansdepartementet. Så jeg sa, ja, men så se da, sjekk det (*proveravati*). Men, nei, sa de, det er ikke så enkelt. Vi må sende et offisielt brev til departementet hvor vi ber om at de i skriftlig form bekrefter at pengene har kommet frem.
- Mail eller brev?
- Brev (*pismo*), gjennom posten. Forstår du? Posten! Drit (*sranje*)!
- Og hva skjer med det brevet?
- Hva tror du? Det blir naturligvis liggende. I en bunke. Nederst (*na dnu*).
- Og?
- Og så må du kontakte noen (*nekoga*), få dem til å lese akkurat ditt brev og sende en bekreftelse på at pengene har kommet frem.
- Du må kjenne noen?
- Eller betale (*plati*), eller vente (*čekati*). Vente! På at noen skal gjøre jobben sin (*radi svoj posao*). Det de er satt til å gjøre. Får betalt for. Og hver dag taper jeg inntekt.
- Så egentlig hadde du tjent på å betale noen allerede i begynnelsen (*plati mito*)? Eller?
- Nettopp, det stemmer (*tako je*)! Det er billigere å betale under bordet, enn å gå den legale veien. Og husk, jeg har jobbet på alle fronter for at papirene skal gå i gjennom systemet. Brukt masse tid, betalt alt det loven sier at jeg skal betale. Alle skatter og avgifter (*sve takse*). Hvis jeg ikke hadde gjort det, hvis jeg bare hadde ventet, så hadde det kanskje tatt år, eller det hadde ikke kommet noe svar i det hele tatt. Det er det aller verste (*to je najgore*). Når de ikke en gang svarer (*ne da nikako odgovor*).

Fortellingene om staten og dens representanter er altså stort sett negativt ladet blant mine informanter.⁸⁵ Men hvordan ser det ut høyere opp i hierarkiet? Hvordan fremstilles staten og dens funksjoner av statens ledende politikere? For å finne ut mer om dette, begynte jeg å følge nyhetssendingene på den statlige serbiske tv-stasjonen RTS. Gjennom hele våren 2019 tittet jeg på disse sendingene. RTS regnes som en ekstremt regimevennlig kanal hvor nesten all tid går med til å promotere regjeringens politikk. Begrepet «public service» er altså utvannet og strukket til det ytterste. RTS søker å skape en nyhetsramme som typisk «pakker inn» virkeligheten i definerte og kontrollerte rammer. Slik er den serbiske statskanalen med på å skape en sosial konstruksjon av virkeligheten ((Entman (2007), Ihlen (2007), Isaksen (2012))). Jeg følger Arnoldi (2005) langt på vei når han skriver at medias distribusjon av symbolsk innhold «(...) danner en fælles, offentlig forståelse av verden» (Arnoldi 2005: 256). Det søker å ramme inn og begrense subjektet slik at dennes virkelighetsbilde blir styrt i en spesiell retning. Retningen avgjøres av den politiske elitens behov.⁸⁶

Hvilke fortellinger hørte jeg? Jeg kunne allerede etter en ukes tid slå fast at grunnfortellingen på RTS var radikalt annerledes enn det jeg fikk høre av Andrej, Tamara og de andre. Virkeligheten var en annen, til tider ugjenkjennelig. Fra toppen av statens hierarki, med RTS som megafon, fortelles det historier om reformvilje og utvikling for å «tjene folket»⁸⁷. Følgende uttalelser fra landets sittende statsminister er representative: «*Målet til den serbiske regjeringen er en effektiv, rask administrasjon, transparent, som arbeider for folket. Et system som ikke er avhengig av enkeltpersoner (...) med tydelig definerte regler basert på de lover som gjelder, og «Fra første september skal vi ha 500 skoler med rask internett og 10 000 digitale klasserom for undervisning i programmering», og «Staten er service for menneskene. Vi skaper et transparent byråkrati. Vi forstår at byråkratiet i 21 århundre må være transparent».*⁸⁸ Eller disse uttalelsene fra den sittende finansministeren: «*Eiendomsskatt og andre skatter kan nå betales via internett, innen 30. juni skal hele skattesystemet i Serbia reformeres*», og «Vi

⁸⁵ Et eksempel på det motsatte fikk jeg av Branka: «Jeg skulle si opp avtalen min med banken og var sikker på at det kom til å bli problemer. Jeg ringte, kvinnen noterte ned alle opplysninger, vi snakket et par minutter, også sa hun at det var greit, at det var ordnet. Jeg var overrasket»

⁸⁶ RTS er en mektig aktør. Kveldsnyhetene (Dnevnik) følges i snitt av 25% av Serbias befolkning (tall fra RTS offentliggjort 2. februar 2019).

⁸⁷ Begrepet "folket" (*narod*) er komplekst. Det inkluderer blant annet et tidsaspekt som binder sammen fortid, nåtid og fremtid i etableringen av en tett sammenknyttet nasjon. Begrepet brukes også for å løfte frem visse dyder, dvs en slags nasjonal karakter som gjør det serbiske til noe annet enn folkegruppene rundt.

⁸⁸ Ana Brnabić (serbisk statsminister) på RTS-Dnevnik 25/1-2019, 12/3-2019 og 15/3-2019.

arbeider for å få en enda mer effektiv offentlig sektor».⁸⁹ Eller denne påstanden fra landets sittende president: «De neste to-tre årene forventer vi en revolusjon i vårt helsevesen».⁹⁰

Fra statens politiske ledelse handler med andre ord fortellingen om staten om forbedring, modernisering og effektivisering. De bygger opp et narrativ som understreker at de arbeider med å gjøre systemene strømlinjeformete og mer serviceorienterte. Gjennom dette – lyder historiene videre - ønsker de å forenkle møtet mellom borger og myndighet, det vil si gjøre det så friksjonsfritt som mulig. I følge stemmene er dette reformarbeidet allerede godt i gang, det vil si nesten slutført.

De to fortellingene om staten har altså få fellespunkter. Den ene umuliggjør den andre. Kanskje er nettopp dette målet med den politiske elitens fortelling (Arnoldi 2005). Avstanden mellom uttalelser fra de som sitter utenfor og sjelden eller aldri møter systemene (statens ledere), og de som daglig føler systemet på kroppen (statens borgere),⁹¹ eller *mellom ord og handling*, er stor.⁹² For mine informanter er det opplagt at staten ikke er det statens øverste representanter påstår. På grunn av dette, fordi diskrepansen er så stor, er informantene tvunget til å utarbeide strategier. Disse kan defineres som handlingsmønstre utviklet for (1) å minimalisere antall møter med staten, (2) minimalisere problemene de opplever i møter med staten og/eller (3) få gjennomslag for de mål de har sett seg i forkant av møtene med staten. Jeg skal nå gå over til disse.

Hvordan ser mine informanters handlinger ut? Hvilke mønstre avdekker materialet? Det viser seg at en vanlig strategi er å *utsette* møtet med myndighetene så lenge som mulig. Under en samtale vi hadde i skyggen av et gammelt bryggeri sentralt i Beograd ga Isidora meg et eksempel på hvordan dette kan se ut. Hun fortalte at selv om hun hadde bodd i Beograd i mange år, så var det først nå, i 2019, at hun bestemte seg for å melde flytting. Hun hadde - til tross for at hun visste at hun brøt loven - utsatt det i mange år. Blant annet fordi hun ikke orket alle de problemene hun var sikker på ville oppstå. Og «naturligvis hadde jeg rett (*bila sam u pravu*)»,

⁸⁹ Siniša Mali på RTS-Dnevnik 1/3-2019 og 4/2-2019.

⁹⁰ Aleksandar Vučić på RTS-Dnevnik 19/2-2019.

⁹¹ At møtene med ulike myndigheter gjør noe med mine informanters kroppsspråk (habitus), fikk jeg bekreftet da jeg besøkte en myndighet sammen med Milan. Både ansiktsuttrykket, gestikuleringen og kroppen til Milan endret tydelig karakter i det øyeblikket han sto fremfor myndighetspersonen og skulle fremføre sitt ærende. Det hele skjedde automatisk, uten at Milan selv var seg bevisst transformasjonen.

⁹² Det er, som Scott uttaler, oftest en vesentlig avstand mellom «facts on the paper from facts on the ground» (Scott 1998: 49)

sa hun, «da jeg var der for å ordne det tok det meg flere timer (*trajalo satima*)». En mer ekstrem variant av denne strategien, er forsøket på å fjerne staten fra ens liv gjennom konsekvent å velge private alternativer. «Jeg går alltid til en privatpraktiserende lege», sier Milan, «jeg stoler ikke på det offentlige helsesystemet». ⁹³ Begge strategien, forskyvningens og/eller utviskingens taktikk, innebærer at man lever i en slags parallell verden hvor staten marginaliseres maksimalt.

En annen like tydelig strategi er nitide *forberedelser*. «Da pappa dro til politiet for å fornye sertifikatet, tok han med seg alle tenkelige og utenkelige dokumenter. Han trodde at han hadde alt». Det er Branka som skriver dette i sin dagbok. «Likevel fikk han det ikke. Mannen i luka sa at det var kommet noen nye forskrifter. At han måtte komme tilbake en annen dag med de dokumentene han manglet». Forberedelser handler ofte om å samle inn flest mulig dokumenter. Ana uttrykte det på følgende måte under en samtale: «Jeg tar naturligvis (*naravno*) alltid med meg flere dokumenter enn det jeg trenger. Bare for å være på den sikre siden (*da budem sigurna*). For at jeg ikke må komme tilbake igjen en annen dag». Strategien indikerer en grunnleggende usikkerhet, siden informantene synes å mene at man aldri «helt kan vite» (*tačno da se zna*) hva som møter en. Det kan finnes ytre omstendigheter - ukunne, dårlig humør eller endringer av forskrifter - som påvirker prosessen. ⁹⁴

En tredje strategi samtlige informanter nevner for å unngå problemer, eller for å bli behandlet «som et menneske» (*kao čovek*), er å inkludere ens eget nettverk, det som på serbisk kalles *veza*. ⁹⁵ En *veza*, en døråpner og/eller hjelper, var ofte det første informantene tenkte på når de skjønnte at de måtte oppsøke en myndighet. Følgende spørsmål oppstår: Kjenner jeg noen som jobber på den myndigheten? Kjenner jeg noen som kjenner noen? Kan noen ringe noen og fortelle at jeg kommer? Etterlate navnet slik at de vet hvem jeg er? Dette var viktig av flere grunner. En *veza* øker mulighetene for at man oppnår det man vil. Og man blir behandlet bedre: Myndigheten yter maksimalt. Ofte kan man også innhente ellers tilbakeholdt informasjon.

⁹³ På en biltur mellom Smederevo og Beograd møtte jeg to kvinner som helt systematisk hadde valgt denne strategien. De to hadde fjernet staten fra nesten alle segmenter i livet. Valget var både praktisk (for å unngå frustrasjon) og ideologisk (på grunn av statens nasjonalistiske ideologi).

⁹⁴ Slutten på historien om Brankas far og det nye sertifikatet lyder slik: «Da pappa kom hjem, ringte han til politiet for å forhøre seg om de nye forskriftene. Da fikk han høre at de ikke gjaldt ennå, at de først skulle innføres neste år. Hva skulle han så gjøre? Oppsøk trafikkmyndighetene et annet sted, sa de. Hos en som kan jobben sin».

⁹⁵ Ordet *veza* (entall), *veze* i flertall, kan her oversettes med «relasjon» eller «kontakt». Ordet brukes på ulikt vis. For eksempel kan det indikere et (kjærlighets)forhold eller det kollektive rutetilbudet mellom to geografiske punkt. Det kan altså uttrykke både noe abstrakt og konkret. Begrepet kan sammenlignes med det russiske *blat* (Ledeneva 2009), det polske *znajomosci* (Dunn 2004) og det bosniske *stela/veza* (Brković 2017).

Veza er et uttrykk jeg stadig støtte på i Serbia. Jeg skal derfor, blant annet for å vise dets kompleksitet, bruke litt mer plass på å sirkle det inn. Ordet brukes som sagt titt og ofte og kan egentlig omfatte nesten alle situasjoner hvor man av en eller annen grunn trenger hjelp - uansett om det gjelder vannlekkasje eller hjertestopp. Man kan ha både en «sterk/tjukk» og en «svak/tynn» *veza*. Det første er en døråpner til det meste, det andre gjør at man kan ha visse forhåpninger om å få det man søker. En professor på et universitet er for eksempel en tjukk *veza* hvis en vil oppnå noe på den institusjonen, en i administrasjonen litt mindre tjukk, mens en renholdsmedarbeider er en relativt tynn en. Men til og med dette siste skal man ikke kimse av! Som alle i Serbia vet, er det håp i hengende snøre.⁹⁶

Det ligger noe kollektivt innbakt i termen. Det forventes at man deler sin *veza* med andre (venner, familie), og da særlig i alvorlige situasjoner.⁹⁷ Men her finnes det rom for forhandlinger. For hvem skal man egentlig dele sin *veza* med? Et eksempel kan illustrer poenget. Jeg har en ganske nær venn som er fødselslege på en av Serbias beste fødestuer, en tjukk *veza* jeg skamløst tok i bruk i forbindelse med to av min kones graviditeter.⁹⁸ Dette var helt uproblematisk for vår venn og sannsynligvis ville han ha reagert negativt hvis jeg ikke kontaktet ham (...) Men da vår gravide nabokvinne, vel vitende om våre positive erfaringer, lurte på om vi hadde en *veza* til en fødeklinikk, ble situasjonen vanskeligere. Skulle vi gi vår legevenns mobilnummer? Etter lange diskusjoner ble svaret nei. Vår relasjon til nabokvinnen var rett og slett ikke intim nok til at vi kunne bruke vår *veza* en gang til. Et misbruk kunne jo også få uante konsekvenser ved eventuelle nye graviditeter!

En *veza* har også et annet viktig aspekt som flere av mine informanter understreker. Den medfører nemlig, hvis den fungerer, en personifisering og/eller intimisering av møtet med myndighetene.⁹⁹ Grensen mellom stat og borger utdeliggjøres (Brković 2017: 6). Bruken av *veza* innebærer at myndighetspersonen, som en av mine informanter uttalte det, «vet hvem jeg er» (*ko sam*), noe som skaper et møte mellom to (nesten) likeverdige, eller, kanskje mer korrekt,

⁹⁶ På mange institusjoner i Serbia regnes en renholdsmedarbeider (*tetkica*) som en viktig døråpner. Ja, man kan nærmest beskrive henne (for det er alltid ei kvinne) som en slags forhandler, en som knytter sammen den som spør om noe med den som har makt til å gi det det blir spurt om. Denne rollen, som *tetkica* har i og med sin konstante bevegelse mellom ulike nivåer (hun både vasker, koker kaffe, spår i kaffegrut og overbringer sladder), gir henne langt større makt enn det stillingen i utgangspunktet skulle tilsi.

⁹⁷ Denne delingen gjør at *veza* har en slags gavefunksjon. Den kan også karakteriseres som et samfunnslim, det vil si «et av de menneskelige fundament som våre samfunn bygger på» (Mauss 1995: 13). En del av *veza*-komplekset handler helt klart om resiprositet, fordeling av goder og tilgodehavende.

⁹⁸ En (erfaren) gynekolog regnes for øvrig som en særlig nyttig *veza*. Min faste drosjesjåfør Marko uttalte det under en av våre mange uformelle samtaler på følgende vis: «Med kone og to døtre er jeg simpelthen nødt til å ha en (gynekolog, min anmerkning). Noe annet nytter jo ikke».

⁹⁹ For en beskrivelse av personaliseringen av staten, denne gangen i Tyrkia, se Alexander 2002.

mellom to mennesker (i en nesten bubersk forstand).¹⁰⁰ Dette jeg-du møtet hvisker i stor grad ut det hierarkiske utgangspunktet gjennom en åpenhet i forhold til den andres behov. Borgeren blir lyttet til, myndighetspersonen prøver å løse problemet. Det oppstår med andre ord et/en fellesskap/sammensmeltning i selve møtet som ellers tilhører sjeldenhetene. Branka sa det slik: «Da jeg hadde problemer med banken, ringte jeg søstera mi som arbeider mye i de miljøene. Hun ga meg en kontakt som jeg kunne snakke med. Kontakten forsto akkurat hva jeg trengte og løste problemet mitt».

Denne siden ved *veza* kobler begrepet til et annet viktig aspekt. Hele systemet med *veza* indikerer nemlig en form for kreativitet knyttet til ens eget selv. I en samfunnsmodell hvor velferdssystemet er nedbygd, øker kravet til individet. Det blir, slik historiene til både Tamara og Ana viser, hen som må ta ansvaret i krisesituasjoner. Man kan ikke stole på staten. Slik kan bruken av *veza* forstås som en måte å skape/utvikle seg selv på innenfor samfunnets rammer.¹⁰¹ Aktørens agerende blir en viktig indikator på hvem du er og hva du kan bli. Den er deg, i det øyeblikket den utføres, og skaper deg, i og med denne utførelsen.¹⁰² Tydeligst kommer dette frem i vekselvirkningen mellom ens egne nettverk og et personlig handlende. Denne historien fra Ana illustrerer poenget:

Jeg trengte 6-7 dokumenter for å kunne søke om å få Erasmus pluss (...) Ingen av dokumentene fantes på nett. Jeg måtte gå fra sted til sted for å skaffe dem. Men alle institusjonene har begrensede åpningstider. Så jeg trengte nesten en måned bare for å søke (...) Men det var bare første sirkel. Etter halvannen til to måneder fikk jeg beskjed om at jeg hadde fått plass. Så måtte jeg søke om alt det jeg trengte for Helsinki. Visum, kurs, studenthybel, learning agreement. Jeg måtte betale visum med master card, som jeg ikke hadde. Så jeg måtte bruke fars. Jeg søkte om plass i januar og i juli fikk jeg visum (...) Det er så mange studenter som gir opp under prosessen. Den eneste grunnen til at jeg kom meg til Helsinki, var at jeg ikke ga opp (...).

¹⁰⁰ Martin Buber (1923) beskriver i sin *Jeg og Du* en idealrelasjon hvor subjekt står overfor subjekt, og hvor resiprositet og gjensidighet er det sentrale. Dette kontrasteres til det hierarkiske Jeg-Det møtet.

¹⁰¹ En slik måte å forstå *veza* på bryter med en vanlig tolkning av fenomenet. Nemlig *veza* som en form for klientialisme blant annet knyttet til det post-sosialistiske Øst-Europas (manglende) overgang til en liberaldemokratisk modell (Sajo 2002).

¹⁰² Heri ligger kanskje den største forskjellen mellom *veza* og klientialisme. Klientialisme kan beskrives som en etablering av «personal relationships where there should be none» (Brković 2017: 4), ofte med politiske (og/eller økonomiske) ambisjoner som utgangspunkt (Stubbs & Zrinščak 2011: 4). Den er ekstremt hierarkisk i sitt vesen og sementer oftest eksisterende strukturer. En *veza* er i større grad knyttet til aktørens muligheter til å agere, og, gjennom dette, til en form for transformering og/eller endring.

Møtet mellom borger og myndighet er en kommunikasjonssituasjon. Denne skaper rom med komplekse forhandlinger mellom to parter. Ved forhandlingens startpunkt finnes det en tydelig diskrepans, en avstand i makt hvor statens representant i de fleste tilfeller sitter med de sterkeste kortene. Det er hen som avgjør om borgerens krav skal innfris, ja, om det i det hele tatt skal tas opp til vurdering. Historien til Vladimir, hvor langdryghet og transparensunderskudd er nøkkelord, er et typisk eksempel. Men stemningen i forhandlingsrommet kan i løpet av prosessen skifte karakter. Rommet og mulighetene kan utvides eller krympes alt ut fra hvilke, hvordan og av hvem strategiene tas i bruk. Dette er naturligvis noe begge sider er klar over. Som vi har sett, har borgeren sitt eget arsenal. Personlig sjarm, utholdenhet, bruk av eksterne rådgivere og mobilisering av eget nettverk (*veza*) er noen eksempler. Rene bestikkelser eller (skjulte) trusler er naturligvis også mulig. Myndighetspersonen har sine mottrekk. Fra å henvise til gjeldende forskrifter til rene uthalingstaktikker. Samtlige strategier kan være effektive for å oppnå det mål borger/myndighetsperson har satt seg.

Som vi ser, er informantene hele tiden på utkikk etter forhandlingsmuligheter. De som oppsøker myndighetspersonen vil kunne flytte mulighetenes grenser og dermed oppnå mer enn det de i utgangspunktet håpet på. De vil maksimere resultatet av den kommunikasjonssituasjonen de befinner seg i. Dette er noe informantene mine er helt åpne med. Ana forteller denne lille historien:

Da faren min fikk kreft, begynte jeg å undersøke hvem som kunne hjelpe meg. Siden jeg jobbet på en privat språkskole hvor mange av elevene var leger, åpnet det seg mange muligheter. De hjalp meg, jeg hjalp dem. Men til slutt var det mamma som ordnet situasjonen. En av legene som gikk hos meg var på utkikk etter en leilighet, og siden mamma driver et eiendomsbyrå, kunne hun hjelpe ham. Dermed ble løsningen slik: Han sørget for at pappa fikk best mulig behandling, mamma fikset en leilighet til ham uten at han måtte betale de vanlige prosentene til megleren. En vinn-vinn situasjon. Vi betalte ikke cash, men fant en måte å ordne det på (...) Har du ikke venner, dør du. Sånn tror jeg det er.

Ved felles mobilisering klarte dermed Ana og mora å utvide forhandlingsrommet. De hadde noe å tilby, og fikk noe tilbake. Faren fikk hjelp (og overlevde). De maksimerte resultatet.

Et eksempel på det motsatte, at rommet snevres inn, fikk jeg fra Milan. Milan driver flere små firmaer og er stadig i kontakt med ulike myndigheter. Mange av møtene handler om økonomiske transaksjoner:

Jeg leste et sted at jeg hadde rett på å få tilbakebetalt en del av den momsen jeg hadde betalt. Jeg gikk til økonomiansvarlig og spurte om vi ikke kunne gjøre det, sende inn et

krav om å få de pengene tilbake. Han så på meg, ristet på hodet og spurte: Vet du hva som skjer med de firmaene som vil ha moms tilbake? Nei, svarte jeg. De får besøk av finansinspeksjonen. Virkelig? Ja. Det han egentlig sa til meg var at det å be om å få moms tilbake ville koste deg noe, de ville komme på inspeksjon og finne noe som ikke stemte i regnskapet ditt, lage trøbbel. Så derfor var det beste å la det være, ikke å be om de pengene. Det var jo heller ikke snakk om så mye.

Milans rom ble innsnevret maksimalt. Myndighetene hadde en mulig maktutøvelse i bakhånd han ikke ville utsettes for. Panoptikonet kunne zoome inn akkurat ham. For å unngå dette, og et (eventuelt) kostbart møte, måtte han oppgi det som ifølge lovteksten rettmessig tilfalt ham.

Alle de nevnte strategiene har altså maksimalisering som hovedmål. Delmålet er å presse ut så mye som mulig. Men hvordan ser dette ut i praksis? Hvordan høres en samtale som utvider mulighetenes rom ut? Jeg skal avslutningsvis bruke et møte med det serbiske undervisningsdepartementet jeg selv opplevde som eksempel. I feltdagboken den 28. februar 2019 har jeg notert følgende:

Jeg går gjennom sikkerhetskontrollen hvor det finnes en detektor som piper hvis jeg har våpen. Så må jeg registrere meg i ei luke hvor det står «politi» (*policija*). Jeg levere ID-kortet mitt og ei kvinne fører inn de personlige dataene mine på en pc. Stumt peker hun mot enden av korridoren der arkivet ligger. Jeg tolker kroppsspråket hennes som avvisende. Det gir meg en følelse av å være en inntrenger, en som egentlig ikke burde ha kommet. Det er unødvendig at jeg er her. På arkivet sitter en blondert kvinne. Rundt henne ligger enorme hauger med mapper. Noe plassert i hyller, andre i bunker på gulvet og langs veggene. Jeg venter litt. Hun sier ingenting. Til slutt bryter jeg stillheten. Jeg bruker den formelle formen «de» (*Vi*) i tiltalen.

- Unnskyld. Jeg vet ikke om jeg har kommet riktig. Jeg skal hente nostrifisering av et vitnemål.
- Navn og nummer?

Jeg gir henne det hun ber om og hun begynner å lete i flere hauger uten å finne det. Oppgitt ringer hun en kollega. Han kommer, leter, men finner ingenting. Jeg kjenner igjen en viss følelse av skyld. At jeg burde vite hvor det er. Kanskje bruker jeg hennes dyrebare tid unødvendig? De diskuterer frem og tilbake og blir enige om å ringe et annet kontor. Jeg får ingen informasjon. Kvinnen får en bekreftelse på at dokumentene befinner seg der og gir telefonen til meg. Ei høflig kvinne sier at jeg kan komme til kontoret i morgen klokka åtte. Jeg gir telefonen tilbake til den blonderte kvinnen.

- Unnskyld, men jeg hørte at De ikke kommer herifra.
- Ja, det stemmer
- Men De snakker fantastisk serbisk. Hvor lenge har De bodd her?

- Nja, cirka tjue år.
- Å ja. Hvor kommer De fra?
- Norge.

Hun lyser opp.

- Norge! Jeg har sett flere tv-programmer. Et fantastisk land.
 - Ja, naturen er veldig vakker,
 - Unnskyld at jeg spør, men min sønn, han er i ferd med å avslutte videregående skole og vil studere psykologi. Vi lette litt på nettet og fant ut at det er gratis å studere i Norge. Men de trenger et bankinnskudd på 20 000 Euro. Og, unnskyld at jeg blir personlig, både jeg og min mann jobber i administrasjonen, og vi tjener ikke mer enn 30 000 dinarer hver. Vi kan umulig få tak i de pengene.
 - Nei, jeg skjønner. For å studere i Norge må dere ha en garanti, også må man ta en test i engelsk og lære seg norsk.
 - Hvordan kan han gjøre det.
 - Det finnes flere private skoler her i Serbia, også finnes det sommerskoler i Norge. Det beste er å kombinere.
 - Hvor lang tid tror De han trenger for å lære seg språket?
 - Det er individuelt. Kommer an på hvor mye han studerer og hvilken lærer han har. Kanskje ett år med privatundervisning her, også sommerkurs i Norge, i Oslo for eksempel. Hvis De vil kan jeg gi dem et par navn på folk som underviser i norsk her i Beograd.
 - Det hadde vært flott.
 - Ja, jeg kommer jo tilbake i morgen klokka åtte. Jeg skal ringe litt rundt og komme med en liste. Er det greit?
 - Tusen takk! Jeg sitter her fra sju til tre. De finner meg her. Jeg skal naturligvis vise dem opp til det andre kontoret.
 - Greit! Farvel!
 - Farvel! Vi ses i morgen. Og takk igjen!
- Jeg går ut.

Her ble flere forhandlingsstrategier tatt i bruk. Møtet åpner med en klar grensemarkering. Jeg viser tydelig at jeg forstår hierarkiets oppbygning. I møtet med en uvennlig vakt og en interesseløs arkivarie velger jeg å unngå konfrontasjon. Tvert imot, ut ifra de krav som ligger innebygd i situasjonen, oppfører jeg meg høvelig: Forsiktig, lavmælt, men med en viss verdighet (kulturell kapital). Jeg åpner så med et forsiktig spørsmål og legger stor vekt på høflighet (bruk av «De» formen). Jeg lar meg heller ikke stresse av problemer som oppstår. Når kvinnen gir meg telefonen, lytter jeg oppmerksomt til informasjonen jeg får. Jeg takker overstrømmende når jeg blir tilbudt et møte.

Den store endringen i maktforholdet inntreffer når arkivaren åpner opp for en mer intim samtale («De kommer ikke her ifra»). Dette gir meg helt nye muligheter. Det kommer frem at jeg har noe kvinnen ønsker (kunnskaper om Norge). Dette bruker jeg umiddelbart. Jeg gir kvinnen viktig informasjon, og indikerer at det kan komme mer (sosial kapital). Kvinnen

oppfattet dette, og lover på sin side å hjelpe til når jeg tropper opp dagen etter. Hun skal ringe kollegaen, varsle om min ankomst og vise veien til det andre kontoret. Alt ting jeg vurderer som fordelaktig når jeg skal fortsette forhandlingene om vitnemålet (økonomisk kapital). Dagen etter, når jeg igjen tropper opp (med en liste over private norsklærere i Beograd), får jeg de papirene/stemlene jeg har bedt om.

Med statens finmaskede nettverk av myndigheter og dens store påvirkningskraft i enkeltmenneskets liv, er det ikke underlig at dens innbyggere bruker mye tid på å diskutere forskjellige møter med myndighetsrepresentanter. Slik samtalen med Vladimir, intervjuene og dagboknotatene viser, preges mange av frustrasjon. Denne frustrasjonen følges typisk opp av påstander om korrupsjon, maktmisbruk og selektiv omgang med undersåtter. Byråkratiet bærer, innenfor et slikt fortelling, preg av partiskhet og har lite av det weberske objektivitets- og rasjonalitetsidealet ved seg.¹⁰³ Historien til Vladimir er slik sett symptomatisk. Borgeren har stilt et krav til myndighetene og ønsker raskt svar. Men prosessen drar ut. Borgeren setter derfor i gang mekanismer for å få fortgang i saken. Det oppstår nye komplikasjoner og en avgjørelse lar vente på seg. Ytterligere handling kreves, men uten at borgeren kan være sikker på utfallet. Borgeren føler seg derfor dårlig behandlet. Saken burde være pro forma og borgeren tror at ventetida skyldes eksterne faktorer, altså ting som ikke burde vedkomme saken. Myndigheten kan - selv om det ikke uttrykkes eksplisitt - ha et annet syn. Muligens basert på en gjeldende standard, eller ut ifra mer personlige interesser. Arbeidsbyrde, hvilke ressurser som eksisterer, kan naturligvis også spille inn.

Her kan det tillegges at borgerens klassebakgrunn på avgjørende vis spiller inn i disse prosessene. Mine informanters økonomiske kapital (muligheten til å betale seg ut av problemet, se historiene til Tamara og Andrej), deres kulturelle kapital (for eksempel deres egne selvfremstilling, gjennom språk, gester og klær, se historien om Milena på fakultetet), og deres sosiale nettverk (kontakter/*veza*, se Branka, Tamara og Andrej) gir klare fordeler i forhold til borgere som mangler kapital. Ens egen posisjon i samfunnet – ofte klasseavhengig – kan altså i mange tilfeller (kanskje de fleste) bestemme om en forespørsel blir besvart/løst eller ikke.

¹⁰³ «Bureaucratization offer above all the optimum possibility for carrying through the principle of specializing administrative functions according to purely objective considerations» (Weber 2006: 58)

Uansett strategier og klasse, så er både prosessen og selve utfallet på avgjørende vis med på å bestemme borgerens bilde av staten. En borger som får sine krav behandlet effektivt og i henhold til gjeldene lover og regler, vil ha en mer positiv innstilling til staten enn en som opplever det motsatte. På den måten kan man si at statens funksjonalitet, myndighetene og institusjonenes evne til å *levere*, i stor grad er med på å bestemme borgerens syn på og tillit til staten. Herunder om staten oppleves som med- eller motspiller. Dette synet vil siden spille en rolle i andre handlinger: I alt fra skatteinnbetalinger til hvor, hvordan og med hvem borgeren skal organisere sitt liv. Opplevelsen av staten blir en faktor man tar med i regnestykket. En uttalelse fra Isidora illustrere dette på talende sett: «Det er kanskje forferdelig å si det, men det stemmer, det er slik jeg føler det, at jeg ikke kan få barn her (*nemogu da rodim dete ovde*), i Serbia, at det for farlig (*opasno*), for usikkert (*nesigurno*). Staten fungerer jo ikke, ser du ikke (*jel ne vidiš*)? Den gjør virkelig ikke det».

Kapittel 3

Om megaprojekt, elitens nasjonsfortelling og borgernes reaksjoner

Aksiomet i kapittel to var at konkrete møter mellom borger og myndighetspersoner på avgjørende vis former borgerens syn på staten (Gupta 1995 og 2015). Nå utvider jeg dette perspektivet og fremstiller staten som *materiell kraft* og *ideologisk konstruksjon* (Uribe 2017: 43) med både et *abstrakt* og *konkret* innhold (Coronil 1997: 116). Den har en maktutøvelse knyttet til så vel «processes and practices» (Trouillots 2001: 126) som «symbolic capital» (Bourdieu 1994: 8-9). Målet er å skape enhet ut av disse. Jeg følger her Krohn-Hansens (2015) understrekning av at en moderne stat «(...) must be understood as produced by a broad and shifting field of power relations, everyday practices and formations of meaning» (Krohn Hansen 2015: 339). I tillegg inkluderer jeg et *globalt perspektiv* hvor staten utgjør e én av mange aktører i «skulptureringen» av borgerens virkelighetsforståelse (Trouillots 2001: 130).¹⁰⁴ Disse ulike dimensjonene danner bakteppet for fortellingene om staten.

I kapitlet bruker jeg byutviklingsprosjektet *Beograd na vodi*/Belgrade Waterfront (BNV) som et prisme for å løfte frem det flerstemmige ved fortellingene om staten Serbia. Spørsmålene jeg vil se nærmere på er: (1) Hva er BNV og hvordan kan det knyttes til både noe globalt og lokalt?: (2) Hvordan baker den politiske eliten i Serbia inn historie, nasjonal identitet og Serbias rolle i verden i BNV-prosjektet?: (3) Hvordan reagerer mine informanter på elitens fortelling?

Jeg tar i bruk flere kilder i arbeidet med de ulike perspektivene. Sentralt i fremstillingen av *den politiske elitens* fortelling om *BNV og nasjonal enhet*¹⁰⁵ står fire paradigmatisk taler av Serbias statsminister Aleksandar Vučić¹⁰⁶, samt intervjuer av to sentrale (makt)aktører – Siniša Mali og nevnte Vučić – på det uavhengige produksjonsselskapet *Insajder*. For å høre *alternative fortellinger* gjøre jeg så bruk av materiale innhentet ved hjelp av skriftlige spørsmål, semi-intervjuer og uformelle samtaler med mine informanter. I tillegg tar jeg i bruk artikler lagt ut på den regimekritiske portalen *Peščanik* i perioden 2015-2019 og trekker inn et fysisk objekt - den enorme Stefan Nemanja-staturen som skal reises som en del av BNV. I én passasje i

¹⁰⁴ Dette siste er spesielt relevant for mine informanter (og den klassen de tilhører) siden de i stor grad former sin virkelighetsopplevelse og/eller forståelse gjennom et dynamisk samspill med flere ulike nivåer (lokalt, nasjonalt, regionalt og globalt).

¹⁰⁵ «State projects – conscious attempts to impose a new coherence and reform trajectory upon the state – may be seen as tendencies reinforcing the unity of the state» (Hay 2014: 476)

¹⁰⁶ Talene ble holdt i forbindelse med nedleggelsen av den første grunnsteinen for BNV (2015), under nedleggelsen av grunnsteinen for et 168 meter høyt tårn som skal reises (2016), ved åpningen av den nye sentralbanestasjonen (2017) og ved feiringen av den første ferdigstilte boligblokken (2018).

kapittelet – i avsnittet under – problematisere jeg også *min egen posisjon* i forhold til byutviklingsprosjektet.

En novemberdag i 2019 gikk jeg fra leiligheten min i Zetska-gaten og ned mot Sava-floden for å kikke på utviklingen til BNV-prosjektet. På veien passerte jeg den kobbergrønne statuen av Knez Mihajla på Republikk-torget, Det filologiske fakultetet hvor jeg jobbet i mange år, to bokkafeer hvor flere av intervjuene med informantene mine fant sted og en av de statlige institusjonene Milan tok meg med til under feltarbeidet. Til slutt kom jeg til *Brankov most*, en av broene som knytter sammen Beograds gamle og nye del. Der, over strømvirvlene, kunne jeg se utover hele BNV-området: De ferdigstilte høyhusene med flaggstenger foran; det kommende kjøpesenterets grove forskalingsmurer; fordypningen for fundamentet til *Kula Beograd*.

Der jeg sto - med albue støttet mot rekkverket - kjente jeg at jeg hadde et ambivalent forhold til måten BNV endret byrommet på. Helt siden jeg slo meg ned i Beograd på 90-tallet hadde jeg likt den postsosialistiske stemningen her nede ved elva: En slags opprørets estetikk som fikk meg til å tenke på alternativ jugoslavisk sekstitallsfilm (*crni talas*) og reiseskildringer fra og om Beograd.¹⁰⁷ Jeg bar i meg flere tiår med bilder fra området: Uvirksomme elveprammer ved bredden; sjømenn som sitter på dekk og forbereder middag; fiskere kledd i kamuflasjekjoller; vertshus med et par plaststoler utenfor; røyk fra små fabrikker.

Det finnes også intime historier: Mitt første besøk i Beograd i 1989, sittende på huk under en telefonkiosk utenfor togstasjonen med et håndskrevet telefonnummer i lomma; café-samtaler på begynnelsen av 90-tallet akkompagnert av togsett som fraktet artilleri nordover mot Vukovar; sykkelturer ut til Ada-innsjøene mellom flyalarmene i 1999; turen jeg gikk med Anna i mai 2006, den som - i en lang kjede av hendelser - skulle ende med ekteskap og barn.

Området som lå badet i et gulaktig høstlys var altså en del av meg. Både konkret, fysisk, og abstrakt, som flytende minner. Det eksisterte i mitt eget liv i en tidslinje med potente punkter. Mens jeg sto der i støyen fra trafikken og byggearbeidet og så hvordan alt dette var i ferd med å forandre seg, forsøkte jeg å finne ut hva det innebar. Hva dette monumentet over en proust-aktig, fortapt tid egentlig betydde og hvorfor det ga resonans så dypt inne i meg selv.

Fra broen opplevde jeg BNV som et symbol på makt og maktesløshet. Makt knyttet til den eliten som gjennomførte prosjektet i sitt bilde (Gramsci 2006, Lefebvre 1991). Maktesløshet

¹⁰⁷ Se for eksempel Claudio Magris *Donau* (1991 [1981]) og Nicolas Bouviers *Bruken av verden* (2012 [1963]).

fordi jeg selv ikke kunne gjøre noe fra eller til. Det var en situasjon som nærmest tvang meg *to go native* (Ferguson & Gupta 1997) og følge det reaksjonsmønsteret jeg så ofte hadde observert i møtet mellom aktør og stat i Serbia: Svelge/akseptere (*proguta*) og lukke øynene (*zatvori oči*). Det var også et øyeblikk hvor jeg emosjonelt, tankemessig og kroppslig sterkt identifiserte meg med mitt studieobjekt.

Jeg innså naturligvis at denne identifiseringen, ambivalensen og/eller spenningen i den, påvirket mitt arbeid som antropolog. Både valget av studieobjekt og innfallsvinkel sprang jo ut av nettopp dette. Tanken var en viktig påminnelse - uten noen entydig løsning - om hvor viktig bevisstheten rundt ens egen posisjon er: *Hvem* man er i forhold til studieobjektet: *Hvilken* posisjon man inntar: *Hva* man gjør ut av den: *Hvordan* ens eget liv siver inn.

Den 14. juli 2018 var den serbiske makteliten med president Aleksandar Vučić i spissen samlet ved Sava-floden. Ministere, kulturpersonligheter og finansmagnater var kommet i det fine sommerværet for å markere at det første høyhuset i BNV-prosjektet var innflyttingsklart. De festkleddede deltakerne - inkludert mange som snart skulle få nøkkelen til en av de nesten tre hundre leilighetene - ble oppvartet og underholdt. Det ble holdt festtaler, sluppet ut ballonger i de serbiske fargene, spilt musikk og servert vin. Dette var en dag å feire. Både for eliten, huseierne, Beograd og resten av Serbia:

(...) alle skal være stolte av dette. Og ikke bare de som bor i Beograd (...). For det som vi i dag har gjort i Beograd, skal vi i morgen gjøre i Niš, Novi Sad, Kragujevac, Leskovac, Subotica, Kruševac og Kraljevo. Jeg vet allerede hvordan det kommer til å se ut. Det kommer til å være ansikter med verdens største smil, til og med større enn det jeg har i dag. Noe som sannelig ikke er lett.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Aleksander Vučić 14/7-2018. Se: <https://www.youtube.com/watch?v=qGjiSbRacqY>

(Fig. 5: BNV slik det er tenkt å skulle bli)

Grunnsteinen for prosjektet ble lagt ned tre år tidligere da den samme Vučić, da som statsminister, sammen med representanter for det privateide selskapet Eagle Hill markerte begynnelsen på arbeidet med radikalt å omgjøre et landområde på 1.77 kvadratkilometer i bydelen *Savski Venac* i Beograd. Området strekker seg langs Sava-elvens sydbredde, mellom broene *Brankov most* og *Gazela*. Før prosjektet startet hadde denne delen av byen rommet sentralbanestasjonen, et nettverk av jernbanelinjer, anlegg knyttet til driften av statsbanene (inkludert boliger, bistroer og kafeer for ansatte), busstasjonen, gamle fabrikklokaler, elveprammer, cargo-lagre, (fiske)restauranter, falleferdig boligmasse og hus som mer lignet ruiner enn steder hvor det kunne bo mennesker. Området var preget av mangeårig forfall, forurensning, fattigdom og prostitusjon. Det er symptomatisk at det nettopp var her mange av flyktingene som strømmet gjennom byen i 2015/16 fant et midlertidig skjulested (Obradović-Wochnik 2018).¹⁰⁹

¹⁰⁹ Parallelt med denne historien, som er historien om langsomhetens forvitring i en by som på grunn av politiske og økonomiske kriser har slumret inn i en slags tornerosesøvn, finnes en annen virkelighet. For ytterkanten av *Savamala*, under og rundt *Brankov most*, var i årene etter milleniumsskiftet arnested for en postsosialistisk «bottom up boom in spatial intervention» (Cvetinović, Maričić & Bolay 2016: 16) hvor individer og organisasjoner startet alternative cafeer, barer, kultursentre og kunstscener på eiendommer hvis eierstrukturer bare var delvis regulert. Her kunne man treffe på Beograds LGBTQ-miljø, danse, besøke litteraturdebatter og gå på konserter. Dette regner man med forsvinner i og med realiseringen av prosjektet.

Alt dette skulle nå rives, grunnen saneres og infrastrukturen oppgraderes. Kort sagt skulle hele området gjøres om til en (ultra)moderne bydel med «nye leiligheter, et tårn, kontorlokaler, en ny trase langs elvebredden, nye parker, fontener, nye hoteller». ¹¹⁰ Gjennomføringen av prosjektet skulle deles mellom den serbiske staten og Eagle Hills med sete i Abu Dhabi. ¹¹¹ Selskapet var (og er) prosjektets eneste eksterne investor. Ifølge avtalen, eller rettere sagt de delene av den som var kjent for allmennheten, ¹¹² skulle den serbiske staten «lease 100,000 acres of land to Eagle Hills, to build 200 objects» (Matković & Ivković 2018: 6) og investoren «enjoy extra territorial rights over 30 years» (ibid.). Det skulle bygges 6000 (luksus)leiligheter, flere kjøpesentre, kontorer for 12 000 ansatte og åtte hoteller (Obradović-Wochnik 2018).

Ønsket om å trekke bykjernen ned mot Sava-floden eksisterte allerede på begynnelsen av 1920-tallet. Siden har flere plandokumenter gjentatt planene. I Beograds byplan frem til 2021 ble området potensiale eksempelvis beskrevet slik: «This area has the highest spatial potential for the construction of new central, commercial and public facilities in the city centre» (City of Belgrade (2015): 109, se også Grubbauer & Camprag (2018)). Men først i 2012 skjøt prosessen fart. ¹¹³ Etter en serie politiske vedtak, politiske og økonomiske avtaler mellom både stater og eksterne investorer, og en massiv tilsidesettelse av alle lover og forskrifter som kunne forsinke utbyggingen, kom prosjektet i gang i 2015.

De siste fem årene har saneringsarbeidet og utbyggingen gått raskt. Sist jeg besøkte området - i november 2019 - kunne jeg telle tre ferdigstilte boligblokker, se konturen av det store kjøpesenteret og observere en rekke andre påbegynte bygninger. Salget av leiligheter til det planlagte tårnet, prosjektets signalbygg, var også kommet i gang. I tillegg var sentralbanestasjonen blitt flyttet til en ny lokalitet, den gamle jernbanebygningen var i ferd med å bli gjort om til et museum og planene for det nye Sava-torget var blitt presentert. Alt i alt

¹¹⁰ Aleksandar Vučić, tale ved åpningen av prosjektet i 2015.

¹¹¹ «Eagle Hills is a relatively new company that took over the former projects of Al Maabar International Investments Company, a transnational real estate developer with ongoing activities in Bahrain, Jordan, Morocco, Oman and Ethiopia. Along with this name change, the company got a well-known new chairman in 2014, namely the aforementioned Mohamed Alabbar» (Koelemaj 2020: 11).

¹¹² Bortsett fra rene reklamekampanjer og selektivt utdelt pressemateriale, finnes det relativt lite informasjon om ordlyden i avtalen mellom den serbiske staten og Eagle Hills. Viktige elementer, som for eksempel hvor mye, når og ut i fra hvilke prinsipper det skal investeres (og hvem som står ansvarlig for utgiftene hvis noe går galt), er ikke frigitt. Dette etter krav fra investor og Den statlige kommisjonen for konkurransebeskyttelse (Obradović-Wochnik 2018). For et (kritisk) forsøk på å finne ut hva som egentlig er ordlyden i kontrakten mellom den serbiske staten og Eagle Hill, se intervjuet med Siniša Mali (daværende borgermester i Beograd): https://www.youtube.com/watch?v=K_2gR8qBF_Y og https://www.youtube.com/watch?v=rGjg_FFc_2U

¹¹³ Under den serbiske valgkampen i 2012 var BNV en viktig symbolsak for SNS (*Srpska Napredna Stranka*) som lovet milliardinvesteringer. Prosjektet har altså en sterk politisk undertone. En av mine informanter, Vladimir, kommenterte det slik: «En av de tingene Aleksandar Vučić måtte gjøre for å konsolidere makten etter valget i 2012, var å bygge BNV».

virket det som om Aleksandar Vučić hadde sine ord i behold da han den fjortende juli 2018 uttalte: «Ved elva vokser det frem en ny by. Vårt Beograd. Vårt Beograd ved vannet».

BNV faller innunder begrepet *urbant megaprojekt* (UMP). Typiske karakteristikk for et UMP er massive investeringer med global profil¹¹⁴ og bruk av ny teknologi og planmessige løsninger med futuristiske preg (se for eksempel Masdar City UAE hvor klimasmarte nullutslippsløsninger står sentralt).¹¹⁵ Prosjektene er ofte et direkte svar på et oppstått behov, for eksempel et ønske om å binde sammen flere økonomiske sentre (Hong Kong Zhuhai Macao broen), forbedre den urbane infrastrukturen (Marmaray prosjektet i Istanbul) eller løse problemer som har oppstått på grunn av befolkningsøkning og/eller urbant forfall (Porto Maravilha i Rio de Janeiro). Et stort arrangement, som en olympiade, kan også skape et behov for UMP (metroutvidelse og ny flyplass i Athen i forkant av olympiaden er ett av mange eksempler).¹¹⁶

Megaprojekter (gigaprojekter) har økt i omfang og popularitet de siste tiårene. I følge Flyvberg (2014), som har forsket mye på fenomenet, finnes det fire hovedforklaringsmodeller til dette: (1) Prosjektene baserer seg på en generell positiv innstilling til innovativ teknologi, (2) gir relativt stor politisk gevinst, (3) er populære blant sentrale økonomiske aktører og (4) gir en estetisk effekt i byrommet (Flyvberg 2014: 6-7). Særlig infrastrukturutvikling synes å gi en politisk poeng: «(...) the deeply affectual relation people have to infrastructures—the senses of awe and fascination they stimulate—is an important part of their political effect» (Larkin 2013).

Samtidig hefter det seg problemer ved mange av prosjektene. UMP er risikable på grunn av lang tidshorisont, kompliserte planleggingsstrukturer, et internasjonalt lederskapet uten dyp kunnskap om nærområdet, en bare delvis utviklet (eller allerede foreldet) teknologi og overdrivelser i forhold til fortjeneste- og tidshorisontsestimering. Ni av ti UMP-budsjetter

¹¹⁴ «To illustrate just how big megaprojects are, consider one of the largest dollar figures from public economic debate in recent years, the size of US debt to China. This debt is around one trillion US dollars and is considered so large it may destabilize the world economy if the debt is not managed prudently. With this supsize measuring rod, now consider the fact that the combined cost of just two of the world's largest megaprojects – the Joint Strike Fighter aircraft program and China's high-speed rail project – is more than half of this figure, at 700 billion dollars. The cost of a mere handful of the largest megaprojects in the world will dwarf almost any other economic figure, and certainly any investment figure» (Flyvberg 2014: 3).

¹¹⁵ For en antropologisk undersøkelse av Masdar-prosjektet, se Günel (2019).

¹¹⁶ For eksempler på UMP, se <http://www.urban-hub.com/urbanization/introducing-the-mega-project/>

overskrides og i langt de fleste tilfeller oppstår det forsinkelser (Flyvberg 2014: 8ff). Problemene forsterkes ytterligere når prosjektene utvikles i land med kort demokratisk tradisjon. Mange prosjekter i Sentral og Øst-Europa, hvor stat og næringsliv inngår i en utydelig symbiose,¹¹⁷ er paradigmatisk:

The prevailing logic of large-scale urban development in much of post-socialist and post-Soviet Eastern Europe (...) is one of political patronage, with large potential for corruption and evident efforts on behalf of local elites to legitimate and mask these illicit schemes by ‘dressing up [such projects] in nationalist and populist language’ (Koch og Valiyev 2015: 579) (Grubbauer & Camprag 2018).

Kombinasjonen av en statsdrevet, toppstyrt prosess hvor alle lokale nivåer ignoreres og i stor grad holdes borte fra beslutningsprosessene (1), en finansiering som delvis skjer over statsbudsjettet, delvis med penger fra et privateid selskap med sete utenfor Europa (2), en relativt lav transparens i forhold til inngåtte avtaler og ansvarsfordeling (3), nesten ingen offentlige debatter og/eller utredninger fra hjemlige fagmiljøer (4), bruk av *lex specialis* for å få fortgang i gjennomføringen av de formelle prosessene (5) og til tider gangsteraktige metoder i selve anleggsarbeidet (6),¹¹⁸ gjør at BNV passer godt inn i beskrivelsen av megaprojekter utviklet i land med svake demokratiske tradisjoner. Prosjektet har da også helt siden oppstarten fått kritikk for å være «hypergentrifiserende» (Eror 2015), konsumerinnrettet (Obradović-Wochnik 2018), lite transparent (Grubbauer & Camprag 2018), og en «extreme case of speculative real estate development driven by the priorities of rent extraction» (Ibid.: 12). Prosjektet har blitt definert som «symptomatic of post-financial crisis capitalism in which global financial capital becomes ‘anchored’ into the built environment property development in what would have traditionally been seen as high risk markets and investors from the Middle East seek to diversify their income through» (Obradović-Wochnik 2018). Den tydelige instrumentaliseringen av beslutningsprosessene er særlig problematisk.¹¹⁹

¹¹⁷ Se Müller (2011): 2102.

¹¹⁸ Særlig én hendelse peker seg her ut, nemlig rivningen av (bolig)hus i ytterkanten av prosjektområdet. Rivningen foregikk nattetid, av maskerte arbeidere og uten at det forelå en domkraftig rivningstillatelse. Politiet grep ikke inn. For en kritisk gjennomgang av ulike sider ved hendelsen (og utviklingen i ettertid), se <https://pescanik.net/beograd-na-vodi-2/>

¹¹⁹ «In the concrete case of Serbia and the “Belgrade Waterfront” project, the government argued that the complex legal requirements and bureaucratic procedures related to urban development are the causes of economic stagnation in Belgrade. The way out of the crisis, according to the neoliberal instrumentalist thesis, is through the removal of these institutional mechanisms and the greater empowerment of the executive branches of government to carry out the project unrestrained by complicated procedures» (Matković & Ivković (2018)).

De urbane megaprojektene knyttes altså til *fascinasjonen* for futuristisk teknologi, *forventninger* om politisk og økonomisk gevinst samt en *understreking* av varig estetisk (innovativ og kvalitativ) endringer av byrommet. I tillegg frontes begreper som *behov* (dette er noe vi trenger), *synergieffekter* (dette vil spre seg lokalt og nasjonalt), *næringsutvikling* (prosjektet vil lokke flere investorer) og *turisme* (Beograd vil bli et regionalt sentrum for denne milliardindustrien).¹²⁰

Men BNV har - som mange andre slike prosjekter¹²¹ - også en annen, kanskje viktigere dimensjon.¹²² Denne er knyttet til noe dypt lokalt, til det konkrete *stedet* (Beograd), *folket* (det serbiske), *staten* (Serbia) og *tiden* (sammenlenkingen av for- sam- og fremtid). Det er disse dimensjonene – hvor prosjektets *materielle* og *symbolske* nivå veves sammen – som er sentrale i Serbias politiske elites fortelling om staten.¹²³ Fortellingens mål er både inkluderende og ekskluderende. Inkluderende gjennom konkret å skape og symbolsk definere en fortelling som gir gjenklang i den serbiske befolkningen. Ekskluderende gjennom en usynliggjøring av fysiske minner og borgere som ser etter alternativ.¹²⁴ Sett slik blir BNV en fruktbar portal for å forstå hvilke elementer den pågående fortellingen om staten Serbia før, nå og i fremtiden består av.¹²⁵ Og hvordan ser fortellingen ut? Særlig tre aspekter stikker frem: Understrekingen av en historisk *kontinuitet* (1): Revitalisering av en nasjonal identitet gjennom et gjenkjennelig - men delvis nytt - *vi* (2): En fremtiden hvor Serbia har definert sin *plass* i det globale fellesskapet (3).

Jeg skal begynne med linjene bakover - ønsket om å styre den serbiske historien gjennom å løfte frem betydningsfortettede enkeltelementer. Dette kan defineres som et forsøk på å

¹²⁰ Både president Vučić og finansminister Mali bruker denne typen argumentasjon når de forsvarer prosjektet. Se <https://www.youtube.com/watch?v=qGjiSbRacqY> og <https://insajder.net/sr/sajt/bezograncicnja/1539/Beograd-na-vodi--prvi-deo.htm>

¹²¹ Russland gigantiske utbygging av Sochi i forkant av vinterolympiaden i 2014 er et eksempel på dette: "Transforming Sochi into a world-class winter resort is more a matter of demonstrating national greatness than about clinching a good deal to promote economic growth" (Müller (2011): 2103).

¹²² «Under communism factories are not built to produce commodities [but] symbolic meanings. (...) They result in a deficit of goods but an overproduction of symbolic meanings" (Todorov 1994: 10).

¹²³ For en oversikt over bruken av symbolske grenser i forhold til blant annet nasjon, se Lamont & Molnar 2002.

¹²⁴ Dette forsøket på et absolutt skille mellom innenfor og utenfor gjør nettopp symbolsk produksjon til et av statens viktigste virkemidler (Bourdieu 1994: 2).

¹²⁵ «(...) states are not simply functional bureaucratic apparatuses, but powerful sites of symbolic and cultural production that are themselves always culturally represented and understood in particular ways. It is here that it becomes possible to speak of states, and not only nations (Anderson 1991), as "Imagined"—that is, as constructed entities that are conceptualized and made socially effective through particular imaginative and symbolic devices that require study» (Fergusson & Gupta 2002: 981)

strukturere minner - en prosess nært knyttet opp til nåtiden - for å definere en fremtidsretning.¹²⁶ Sentralt i dette minnearbeidet står utviklingen av Sava-torget (*Savski Trg*), inngangsportalen til BNV. Torget, som frem til den pågående ombygningen har huset en potpurri av byens jernbanestasjon fra 1885, Beograds første renskårne pornokino (*Bioskop Partizan*), en relativt nyoppført minnepark over fallende fra krigene på 90-tallet, flere ulike trikke- og busstopp, en drosjeholdeplass, et postkontor, noen slitne ho(s)teller, samt diverse kiosker og hurtigmatrestauranter, skal nå bli et sentralt knutepunkt. Herfra skal besøkende sluses ned mot elven og byens nye sentrum (se Fig. 6 hvor nedre billedkant peker mot BNV og Sava-floden).

(Fig. 6: Urbanistisk plan for Sava-torget: Inngangsportalen til BNV)

Det mest symboltunge monumentet på torget blir en 28 meter høy statue som skal plasseres sentralt foran den gamle jernbanebygningen (se Fig. 7).¹²⁷ Statuen er utformet av den russiske

¹²⁶«As many have shown, collective and individual memories are often at the core of contemporary politics. Memories give form to the practice of politics in a deep sense. Ideas about the past shape ethnic, national, and religious identities, authorize claims, and provide political leaders and masses with a horizon and a direction. Yet all narratives of the past are anchored in time. Memories reflect, and express, particular power relations and particular cultural forms and practices. The construction of stories about the past is a profoundly historical process” (Krohn Hansen 2015: 338). Se også Bourdieu 1994: 7ff

¹²⁷ For en kritisk gjennomgang av et lignende prosjekt, hvor nasjonal identitet konstrueres gjennom bruk av (nygamle) historiske monumenter, se følgende klipp om *Skopje 2014*: <https://www.bing.com/videos/search?q=skopje+2014&&view=detail&mid=075C1C3A163798B33588075C1C3A163798B33588&&FORM=VDRVRV>

kunstneren Aleksandra Rukavisnjikov¹²⁸ og fremstiller Stefan Nemanja, hersker (*Veliki Župan*) i det serbiske *Raška* fra 1166 til 1196 og grunnlegger av det som senere skulle bli det store serbiske middelalderriket. Stefan Nemanja er knyttet til opprettelsen av den serbiske kirken,¹²⁹ en (ekspanderende) politikk hvor kampen mot- og balansegangen mellom øst (Bysants) og vest (Europa) var sentral, samt en generell kulturoppblomstring.

(Fig. 7: Stefan Nemanja statuen foran den gamle jernbanestasjonen)

Statuen er smykket med betydningsmettede symboler. To av de mest sentrale er det russiske korset i høyre hånd og boka med regler for munkelivet (*Hilandarskog tipika*) i venstre. Også plasseringen av statuen på en delvis ødelagt bysantisk hjelm gir resonans. Symbolene aksentuerer en historiefortelling hvor Serbia defineres som en viderefører av det store bysantiske riket, knytter Serbia til Russland gjennom en rekke historiske paralleller (utformingen av statuen som en (nesten)kopi av Vladimir er det mest konkrete uttrykket for dette) og løfter frem de tette båndene mellom stat og kirke. Serbias rike (kultur)historie understrekes. Et annet element er størrelsen. Når statuen blir ferdigstilt, kommer Stefan

¹²⁸ Rukavisnjikov er kjent for sin Vladimir-statue som ble avdekket i Moskva i 2016. I den russiske historietradisjonen regnes Vladimir som grunnleggeren av Kiev-Rus (det første russiske riket) og den som innførte kristendommen i landet.

¹²⁹ Sønnen, St. Sava, var Serbias første erkebiskop og regnes i dag som grunnleggeren av den serbisk-ortodokse kirken. Stefan Nemanja overlot i 1196 tronen til en av sine sønner (Nemanja) og trakk seg tilbake til Mt. Athos. Der ikledde han seg munkekittelen og tok navnet Simeon. Etter sin død i 1199 ble han kanonisert av den serbiske kirken. Slik inngår han i en helgenkongetradisjon som vi finner mange eksempler på i europeiske land (Norge, Sverige, Irland, Russland, Tsjekkia og Serbia er bare noen eksempler).

Nemanja til å overskygge alle andre bygninger i området.¹³⁰ I dette komplekset, hvor én periode løftes frem som spesielt viktig, inkluderes ideene om et Stor-Serbia (*Velika Srbija*), serbernes kristne arv (*pravoslavlje*) og deres historie som kulturnasjon - alle vesentlige elementer i den offisielle historieskrivningen. Peket bakover forsterkes av et middelaldermuseum som planlegges i nærområdet.

Understrekningen av kontinuitet og den ideologiserte bruken av historien som «(...) «a question of power in the present, and not of detached reflection upon the past» (Rappaport 1998: 16) forsterkes ytterligere av mye av den politiske retorikken som brukes i prosjektets ulike faser. Jeg skal trekke frem to eksempler. Da daværende statsminister Aleksandar Vučić åpnet den nye hovedtogstasjonen i Beograd, en (delvis) ferdigstillelse av et objekt som ble påbegynt allerede under Tito på 1970-tallet, ble for-, sam- og fremtid vevd sammen til et sterkt (metaforisk) narrativ om «å komme frem», om «å klare alt så lenge vi har et plan, et program», om stasjonen som noe som «løfter et helt land», som «vårt» og et startpunkt på «veien til Europa».¹³¹ Åpningen markerte både et brudd på over 40 år med *stillstand* (påbegynt av det jugoslaviskorienterte kommunistpartiet), en *slutføring* (stasjonen blir åpnet) og en *nystart* (begynnelsen på veien mot EU).

I en annen tale, under åpningen av det første høyblokken i BNV, benyttet Vučić en lignende parallell. «Vi har avslutte det som den store Miloš¹³² ville gjøre, men som han på grunn av serbisk og tyrkisk motstand, ikke fikk til». Og dette lyktes fordi «(...) vi trodde på borgerne, vi trodde på vårt folk». Denne troen, styrken, basert på historien og nåtiden, gir elan til å fullføre det som tidligere har blitt liggende «mellom rotter og slanger».¹³³

Gjennom bruk av symboler og en formativ historietolkning rotes altså BNV i dagens offisielle serbiske historiefortelling. På samme vis knyttes utbyggingen til dagens Serbia og et «vi». Under sin åpningstale i juli 2018 sa Vučić følgende:

(...) Ut av skitt og dritt har vi skapt en av de mest moderne og vakreste delene i regionen, nei i hele Sørøst-Europa. Beograd har endelig kommet ned til elven sin. Vi lyktes, fordi vi trodde på at vi skulle lykkes. Vi lyktes, fordi vi trodde på våre borgere, på vårt folk. Og vi lyktes, fordi vi arbeidet hardt. Arbeid og målrettethet (...) var det som ble avgjørende (...).

¹³⁰ For en kritisk artikkel om ut- og oppføringen av statuen, se <https://pescanik.net/nacionalni-spomenik-u-zabavnom-parku-stefan-nemanja-u-beogradu-na-vodi/>

¹³¹ Utdrag fra Vučićs tale under åpningen av den nye jernbanestasjonen. Se <https://www.youtube.com/watch?v=QhHr6v5Yzdw>

¹³² Miloš Obrenovic, serbisk regent fra 1817-1839 og 1858-1860 og en viktig portalfigur i opprettelsen av en serbisk (nasjonal)stat. Parallelliteten til Vučićs egen kamp er tydelig.

¹³³ Aleksandar Vučić, sagt under nedleggelsen av den første grunnsteinen til *Kula Beograd* i 2016.

BNV er, som Beograds tidligere borgermester Siniša Mali uttalte, «et forandringens prosjekt» et prosjekt som er «(...) et lokomotiv for alt annet i Beograd», og som «(...) endrer både Beograd sentrum, Beograd og Serbia».¹³⁴ Denne forandringen handler ikke bare om økonomi, arbeidsplasser og BNP, men om det serbiske folket: «Denne utbygningen betyr at vi har klart å forandre oss selv, det betyr at vi har begynt å forandret landet vårt, at vi har en sikker og en bedre fremtid» og «(...) dette viser at Serbia har forandret seg. Det viser at Serbia har startet en ustoppelig vei mot fremtiden, mot noe bedre».¹³⁵

Sentralt i retorikken står begrepet «modernitet», ikke uvanlig i slike prosjekter (Dixon 2013: 554, Larkin 2013).¹³⁶ Begrepet inkluderer (for stat og individ) kontekstuell universalisme og lokal tillempling¹³⁷, videreførelse og fornyelse. Gjennom BNV ønsker den politiske eliten ved hjelp av de to nivåene, uten å gi slipp på egen historie og identitet, å tre inn i (og forme) en annen virkelighet. De vil både bli en del av og selv forme verden anno 2020. I denne fortellingen vil Serbia med andre ord være med på å bestemme veien videre gjennom å trekke veksler på en egen identitet og ved å gå inn i et større (overnasjonalt) fellesskap. Slik sett går landet fra passiv til aktiv, fra perifer til sentral, fra utenfor til innenfor.

Denne endringen, peket mot *en annen* fremtid, medfører også et forsøk på å endre det bildet den serbiske borgeren har av seg selv og sin stat, og de stereotypier resten av verden bygger sin oppfatning av Serbia (og Balkan) på. Balkan fremstilles oftest, slik jeg beskrev i innledningen, i en in-between posisjon, mellom øst og vest, semiperifer og på dørstokken til EU. Dette er bakgrunnen for bruken av kronotopene «venterom (*čekaonica*)» og «myr (*močvara*)»¹³⁸ som indikerer en tid-rom posisjon (ikke langt unna Becketts Godot-gestalt) hvor man på ubestemt tid både strekker seg, venter og trekkes ned samtidig. Det er denne posisjonen, fremtiden som aldri kommer, fortellingen om BNV forsøker å bryte gjennom å snakke til et *vi* (Serbia) og til *de andre* (Verden). For samtidig som de serbiske borgerne selv må reise seg og forlate venterommet (eller trekke seg opp av myra), så må også resten av verden forstå at dette virkelig har skjedd. Innenfor en slik logikk er det også naturlig at Vučić kan be alle serbiske migranter

¹³⁴ Siniša Mali intervjuet i «Insaider». Se: <https://insajder.net/sr/sajt/bezograncenja/1539/Beograd-na-vodi---prvi-deo.htm>

¹³⁵ Aleksandar Vučić 14/7-2018

¹³⁶ «Many infrastructural projects are copies, funded and constructed so that cities or nations can take part in a contemporaneous modernity by repeating infrastructural projects from elsewhere to participate in a common visual and conceptual paradigm of what it means to be modern» (Larkin 2013)

¹³⁷ «Modernization comes about in the same way everywhere: an abstract, transnational solution is applied in a local translation to local problems and redefines them in a new, modern way» (Czarniawska (2014: 117). Se også Bhabha (1994).

¹³⁸ For en utdypning og mer omfattende diskusjon rundt disse kronotopene, se Jansen et.al. (2017): 11ff.

komme «hjem». «Jeg ber aller serbere i verden, og det finnes mange av dem, om å komme tilbake til sitt fedreland (...). Dere kan selv se at det ikke er noe lureri her (...) Alle forskrifter og krav er like bra eller enda bedre enn i vest».¹³⁹

Hvis man klikker seg inn på hjemmesiden til Eagle Hills¹⁴⁰ og titter på markedsføringen av BNV, ser en at profilen til mine informanter passer inn i målgruppen: De er unge i eller helt i starten av etableringsfasen, velutdannede, urbane, i arbeid og med en relativt solid økonomi. Mange er på leting etter sin første (eller andre) leilighet. Informantene har med andre ord de kulturelle og økonomiske forutsetningene, den klassetilhørigheten, som burde gjøre dem mottakelige for salgsfremstøtene til Eagle Hills.

Hvordan ser så informantene på prosjektet? I flere semi-intervjuer og samtaler, samt ved hjelp av spørreskjemaer, forsøkte jeg å nøste opp noen svar. Jeg ville vite hva de mente om selve prosjektet og den måten det ble styrt/presentert for allmennheten. Hvordan oppfattet de bruken av symboler fra den serbiske historien?¹⁴¹ Følte de seg hjemme i det etablerte serbiske «vi-et»? Lot de seg inspirere av retorikken om et moderne Serbia som aktør i en global verden? Alle disse spørsmålene forsøkte jeg å få svar på fordi jeg ville se hvordan mine informanter knyttet an til staten både som materiell, konkret og handlende størrelse (Trouillots 2001, Uribe 2017), og som noe abstrakt/symbolsk (Bourdieu 1994). Altså hvordan de reagerte på statens ønske om å inkludere dem i én hegemonisk fortelling ved hjelp av ulike prosessuelle strategier knyttet til historien og (kulturell) tilhørighet, oppvekst og levd liv, inkludering (Anderson 1983, Gellner 1983, Smith 2008) og ekskludering.¹⁴²

Det viste seg raskt at informantene var kritiske både til prosjektets bakgrunnen, oppstart, utvikling og informasjonsstrøm. For Ana - som vokste opp i området - ser prosjektet ut:

(...) som en slags modernisering, det er sånn de snakker. Overalt fremstilles det som bra, i sosiale medier, for unge, og mer tradisjonelle medier, de som de eldre ser på (...) Vi får noe så moderne og fancy (...) Men når du ser litt nærmere på det, hvor pengene kommer fra, legaliseringsprosessen, papirene som ikke finnes, alt som har skjedd med de som arbeider der (...) Vi har så mye fattigdom, også bygger de dette.

¹³⁹ Aleksander Vučić 14/7-2018 under åpningen av det første leilighetskomplekset i BNV.

¹⁴⁰ Se <https://www.belgradewaterfront.com/en/>

¹⁴¹ Symboler er, som Turner har vist, multivokale. De kan like gjerne virke samlende som splittende (Turner 1967)

¹⁴² En underkommunisering av indre motsetninger og en overkommunisering av ytre skiller synes typisk i etableringen av en nasjonal identitet (Eriksen 2010: 279).

Iva er enig: «Statuen av Stefan Nemanja og *Beograd na vodi* løser ikke problemene med arbeidsløshet, det dårlige skolesystemet, fraflyttingen, forurensningen og den elendige kollektivtrafikken». Milan, som også fortalte meg at «det er så mye korrupsjon (...) Jeg har blitt litt immun (...) Jeg bryr meg egentlig ikke», er inne på noe av det samme som Ana og Iva: «Det er typisk. De bygger et prestisjeprosjekt, en gondol eller bydel, men så har vi ikke kloakksystemer som fungerer, eller metro».

Mange av informantene leser også prosjektet som en utøvelse av makt, både fra politisk hold, og fra de som ønsker å etablere seg i bydelen. Milan sier det slik: : «Det er et slags stateman. Alle med makt gjør det slik. For å etterlate seg noe.»¹⁴³ Andrej er inne på mye av det samme: «Det symboliserer makt, ingenting annet, og de som kjøper det, de vil vise makt, at de har råd, at de kan sitte på cafeene foran bygningene og drikke kaffe, sammen med resten av eliten». Tamara knytter maktaspektet til det elitistiske:

For meg er alt som hender rundt BNV forferdelig (...) Staten bør bruke penger på noe som alle i Serbia får noe ut av. Men her er det ikke det som skjer. Det er noen få som får alt. Folk dør av sykdommer som ikke har eksistert i Europa siden 70-tallet, og så bruker de penger på luksusleiligheter. Det går ikke. Jeg ser ikke at vi får noe av det. De bygger butikker som selger varer ingen har råd til å kjøpe, eller restauranter som er så dyre at bare de aller rikeste kan spise der. Det offentlige rommet er for alle. Parker og biblioteker, det er det som bør bygges. Her bygger de bare for makten, for de som sitter på toppen.

Et siste element som ofte trekkes frem, er den manglende tilliten. Branka sier det slik: «Jeg ville ha likt å tro på at de gjør det sånn som man skal, for Beograd, for oss, at jeg kan kjøpe noe der, være trygg. Men jeg har vanskelig for å tro det, stole på det (...) Det er så dårlig kontroll. Plutselig kan det være vann i kjelleren, mugg. Alt ødelagt». Isidora er enda mer spesifikk: «De sier at det er ferdig, men så er det ikke bra. Dårlig kvalitet, billig materiale, høye priser. Jeg har hørt at det allerede er i ferd med å synke (...)». Svarene jeg fikk fra Vladimir, under en uformell samtale, oppsummerer det generelle bildet:

BNV viser akkurat hvordan det fungerer i Serbia i dag. Det er et prosjekt basert på en hemmelig kontrakt, på en avtale mellom landet og utbygger hvor skattepengene går til å klargjøre eiendommen, og hvor de involverte deler profitten. Det bygges av noen som

¹⁴³ I samtalen vår trekker også Milan inn et eksempel fra det lille stedet han selv kommer fra: «Jeg kommer fra Zlatibor. Et lite sted. Alle der spytter på BNV. Men så har vi det samme selv. En liten, lokal leder som oppfører seg som presidenten vår. Ansetter familie og venner, stjeler penger, bygger verdens største gondolbane. Som et symbol på Zlatibor (...) Helt likt det som skjer i Beograd»

aldri har besøkt Beograd før, uten at noen lokale arkitekter eller byplanleggere involveres. Og de som sier nei, som nekter å selge eller forlate eiendommen sin, blir kastet ut. Om natten, med gravemaskiner som siden ødelegger husene deres.

Informanter er altså generelt kritiske til ideen bak BNV og gjennomføringen av prosjektet. De har liten eller ingen tillit til at lover og regler overholdes, eller at kvaliteten på arbeidet er slik det loves fra offisielt hold (og i reklamekampanjene). Også den manglende kommunikasjonen, instrumentaliseringen av beslutningsprosessene, er de kritiske til.

Hvordan opplever de forsøket på å knytte sammen BNV med et spesifikt serbisk historienarrativ? I en timelang samtale med Milan og Isidora en varm maikveld brukte begge en blanding av ironi og oppgitthet når de skulle beskrive statens forsøk på å etablere en tydelig tids- og hendelseslinje. Milan stønner det nesten frem: «(...) den historien, om at vi serbere spiste med gullgaffel i middelalderen, som de alltid forer oss med, at ingen andre enn vi gjorde det, den er jeg oppflasket på». Isidora er enda mer eksplisitt: «Jeg har ingenting til felles med den serbiske identitetshistorien. Den er altfor nasjonalistisk, konservativ, paternalistisk (...) Jeg vil ikke være en del av den». Jeg finner ikke noe mer forståelse hos Tamara:

Jeg ser på meg selv som serbisk. Jeg sier at jeg er serbisk, alltid, når jeg er i utlandet. Og jeg bruker det kyrilliske alfabetet. Men jeg føler meg ikke som en del av det nasjonale prosjektet (...) Jeg identifiserer meg ikke med det som skjer i dag. Ta for eksempel Kosovo. De bruker det bare for å skape en nasjonal identitet (...).

Senere, rett før vi bryter opp, kommer hun med følgende hjertesukk: «Helt siden jeg ble født har de skiftet ut nasjonaldagene, forandret dem ut ifra egne interesser. Når det skifter på toppen, skiftes en nasjonaldag (...) Politikerne bruker identitetsspørsmålet til én ting, til egen vinning». Branka er, i et skriftlig svar, inne på det samme: «De skifter helter, de fremhever ulike ledere som vi skal takke for vår nasjon (...)». Iva er, når hun svarer på noen av de oppfølgingsspørsmålene jeg sendte etter min siste tur til Serbia, enda mer kritisk:

Derfra (fra middelalderen, min anmerkning) kommer de imperialistiske tendensene, rigiditeten mot andre, alle de religiøse ritualene (...), og ultranasjonalismen pluss ultratradisjonismen (...) Utgangspunktet er at makten og kirken er en og samme ting. Sånn var det for tusen år siden og sånn er det i dag (...).

Informantene har et mer positivt syn på arbeidet med å skape en serbisk identitet basert både på fortid (middelalderen) og fremtid (modernisering og digitalisering). Her finnes det hos flere

av dem en slags ambivalent dualisme. De definere seg selv som serber, men baserer det på elementer som ligger utenfor den offisielle retorikken. David sier: «Jeg er en del av samfunnet, men ikke av staten. For meg er det en stor forskjell mellom de to. Mellom staten og samfunnet. Staten ser jeg på gjennom hvordan den fungerer, samfunnet gjennom folket, menneskene». Han er ganske positiv til ideen med en statue av Stefan Nemanja: «Jeg synes ikke det er noe galt med et slikt symbol i Beograd». Tamara berører den samme ambivalensen når hun snakker om sitt forhold til den serbiske identiteten:

Jeg har en følelse av at dette er mitt hjem, at jeg aldri er alene her, selv om jeg sitter alene på en cafe, det finnes en nærhet, jeg vet at jeg kan kommunisere med alle (...) Men det er så stor avstand mellom mine tanker og tankene til de på toppen (...) Det er en kamp mot vindmøller (...) Du kan forandre småting, ting som ikke betyr noe for dem (...) Men de kan komme og ødelegge alt på ett minutt, hvis de vil. Sånn er det.

Følgende skriftlige betraktning fra Milan oppsummerer mye av det informantene mine snakker om:

Jeg synes det er en interessant parallell mellom *vi er (mi smo)* og *vi var (mi smo bili)* nasjoner. Vi er-nasjoner respekterer fortida (...) men sier samtidig at i dag er vi et land av innovasjon og multikulturalisme (Tyskland) eller et land av kunnskap, innovasjon og ingeniørskap (Sverige). De halvveis ødelagte (*polupropala*) nasjonene tilhører den andre gruppen (...) Det er de som var et land som spiste med gullgaffel (Serbia) eller var demokratiets vugge (Hellas).

Men aksepterer de også statens forsøk på å modernisere (digitalisere), fortellingen om fremtidens Serbia, som en del av dette (positive) Serbia? Her stiller de seg, til tross for at mange av dem jobber i bransjer hvor et slikt narrativ ligger i bunnen, mer skeptiske. Milan sier det slik:

Jeg føler meg helt utenfor alt det der. Alt de sier om moderniseringen, den fjerde industrielle revolusjonen, jeg tror ikke på det (...) De snakker med splittet tunge, om både modernisme og tradisjonisme. De er både for og imot globalisering, samtidig (...) Modernisering brukes som et brand. Bestemora mi bruker det samme ordet, et ord som for henne egentlig ikke betyr noe. Når Serbia blir modernisert, sier hun (...).

Tamara trekker inn forskjellen mellom materielle symboler og en (liberal) ideologi:

For dem betyr modernisering å bygge noe nytt i sentrum av byen (...) få det til å ligne på et vestlig land. Ingenting om liberalisme, ideer (...) Alt er bare teater. Vi har ikke en gang frie medier. Og ingen forandring. Da jeg ville be om at mannen min skulle få

pappapermisjon så de i administrasjonen dumt på meg. Hvorfor vil du ha det, spurte de, hvordan gjør man det, er du ikke riktig klok? Så langt har moderniseringen kommet.

David trekker frem et annet aspekt - påvirkningen fra multinasjonale bedrifter som etablerer seg i landet - som et mulig alternativ til statens formative rolle:

Det kommer bedrifter til Serbia med nye måter å tenke på. Ikea for eksempel, som sier at det skal være like mange kvinner som menn på mellomnivå. At det skal være likestilling. Sånn overføres ideer, mellom det globale og nasjonale. (...) Men det så vanskelig. Når våre lokale skikker er helt annerledes enn de globale ideene. Ta ekteskapet for eksempel. Sikkert 80% av de skikkene som vi har definerer kvinnens rolle veldig tydelig. Det er ikke lett å gjøre noe med det (...).

David trekker inn et viktig element, nemlig informantenes forhold til det globale. Alle informantene opplever seg, som tidligere skrevet, som globale aktører. David beskriver det som en slags determinisme: «Jeg lever i det 21. århundre. Det betyr jo at jeg må være en verdensborger (...)». Informantenes hverdag er integrert i private- og jobbrelaterte nettverk i verden. Tamara kommentar er symptomatisk: «Det (internasjonale, min anmerking) nettverket er kjempeviktig (...) Det får meg til å føle at jeg ikke bare er her, at de serbiske grensene ikke er mine grenser». Denne kontakten oppleves både som en inspirasjon og som en slags mulig fremtidsventil. Milan snakker ofte om å forlater Serbia for å kunne leve «som jeg vil», og David sier: «jeg tenker mye på det, at jeg må flytte. Kanskje, når jeg virkelig må, er det for sent». Dette globale aspektet, følelsen av tilhørighet og deltakelse i verden, oppleves som en motsetning til virkeligheten i Serbia, altså som noe kvalitativt annet. Den serbiske staten ses i en slik kontekst mer som en motspiller enn en medspiller. Statens fortellinger, som BNV, er i beste fall en kopi av verden utenfor, i verste fall et spill for galleriet, en, slik Milan sa det, tale med «splittet tunge».¹⁴⁴

Ved hjelp av et megaprojekt forsøker den politiske eliten i Serbia å tydeliggjøre en fortelling om seg selv der linjer mellom for-, nå-, og fremtid aksentueres. Det materielle fundament – byutviklingen - plasseres i en mer omfattende identitetspolitikk hvor symboler fra en statsdannende og kulturoppblomstrende periode med sterke ekspansjonstendenser danner et

¹⁴⁴ The national state no longer functions as the primary social, political, and ideological container of the populations living within its borders (Trouillot 2001: 130)

potent utgangspunkt for det potensialet som finnes i dagens Serbia. Slik sett er prosjektet en del av en lang prosess hvor målet er at Serbia skal posisjonere seg som aktiv aktør i verden. Denne posisjonen innebærer å være innenfor og ikke ved grensen, in between eller utenfor, der den serbiske staten for øyeblikket befinner seg.

Selv om mine informanter både som aktører og gjennom klassetilhørighet tilhører en gruppe megaprojektet typisk retter sin (markeds)retorikk mot, og også har den nødvendige økonomiske kapital, er det tydelig at de i all hovedsak stiller seg avvisende til den fortellingen Serbias politiske elite vil sementere. I den grad de løfter frem og forsøker å definere sin serbiske identitet, så er denne basert på elementer som ligger utenfor den sfæren staten styrer. Informantene baserer sin identitet på samfunnet som en slags motvekt til staten. Dette hegner de om og forsøker å holde adskilt fra elitens egen fortelling. Deres globale tilhørighet, som aktører i verden, definerer de også helt utenfor staten. I nesten alle våre samtaler understreker de et tydelig motsetningsforhold mellom virkeligheten i og utenfor Serbia. Verden kan inspirere og gi ny forståelse av- og håp om «normalitet». Den kan også skape muligheter: Til migrasjon, en karriere, familieliv og sosial trygghet. Men den er definitivt et annet sted, i en annen virkelighetssfære.

Hvis man sammenstiller resultatene fra kapittel to, hvor informantenes syn på statens funksjon, på myndighetenes agerende, tydelig divergerer fra den politiske elitens egne fortellinger, med det som nå, med BNV som prisme, har fremkommet, så synes det klart at avstanden mellom den politiske elitens egen fortelling og den fortellingen informantene selv skaper er stor. Informantene opplever staten som lite troverdig, som korrumpert og maktsyk. Den former en fortelling for å opprettholde og forsterke egen maktposisjon, fortegner virkeligheten og gjør den ugjenkjennelig for informantene.

Kapittel 4

Om den politiske scenen i Serbia, politisk deltakelse og tilbaketrekning som strategi

I takt med at jeg i de to foregående kapitlene har speilet fortellinger om myndigheter og institusjoner, bruken av potente symboler, ulike historiefortolkninger, omskrivninger av et kollektivt vi, påvirkninger fra globaliseringen, samt forskjellige fremtidsvisjoner, klasseperspektiver og aktørbaserte handlinger, har det blitt tydelig hvor stor avstand det er mellom den politiske eliten og informantenes fortellinger om den serbiske staten. Denne diskrepansen eksisterer på konkret og symbolsk nivå, både i forhold til staten lest som praktisk handlende (Gupta 1995, Trouillot 2001) og som ideologisk/abstrakt (Coronil 1997, Uribe 2017). På avgjørende vis undergraves dermed den *sosiale kontrakten* som finnes mellom stat og individ, den som “(...) is the confirmation of nationhood, the confirmation of civil society by the state, the confirmation of sameness and interdependence across class boundaries” (Trouillot 1997:51) og som er utgangspunktet for sameksistens/samhandling i et samfunn. Denne kontrakten føler mine informanter seg i stor grad løslatt fra. Ikke fordi de selv har hatt et spesielt sterkt ønske om dette. Men fordi erfaringer med staten, ulike møter med dens mange nivåer, de tillitsbrudd disse ved gjentatte anledninger har medført, og den diskrepansen som konstant eksisterer mellom beskrevet og opplevd virkelighet, har gjort etablering av avstand til en rasjonell (og kanskje nødvendig) handling. «Jeg føler ikke at jeg har noe ansvar overfor Serbia», forteller Milan meg i en talende kommentar, «kanskje tidligere, men ikke nå, ikke lenger». Denne avstanden, fortellingenes manglende overlappinger, påvirker mine informanters definisjon av seg selv som politiske subjekter og er med på å bestemme i hvor stor grad de aktiviserer seg som politiske deltakere.

I dette avslutningskapittelet skal jeg ta utgangspunkt i én av de mange demonstrasjonene protestbevegelse *#1od5milion*a (#1av5millioner) arrangerte i Serbia fra desember 2018 og frem til C-19 pandemien brøt ut i mars 2020.¹⁴⁵ Denne bruker jeg som portal for å belyse (1) den politiske virkeligheten i dagens Serbia, (2) i hvor stor grad og på hvilken måte mine informanter agerer som politiske deltakere i denne virkeligheten og (3) hvordan de i spenningen mellom dyp mistillit og politisk ansvarsfølelse ofte velger tilbaketrekning som strategi.

¹⁴⁵ For ulike (engelskspråklige) tekster om *#1od5milion*a, se <https://balkaninsight.com/tag/1od5milion/>

Begrepet *politisk deltakelse* er sentralt i kapittelet. Begrepet er vanskelig å sirkle inn, blant annet fordi det kan plasseres på en skala fra svært restriktiv (kun valgdeltakelse som politisk deltakelse) til all-inkluderende (bruk av el-sparkesykkel eller veganisme som politiske protestformer).¹⁴⁶ For å tydeliggjøre poengene i analysen, men uten å pretendere at listen er uttømmende, har jeg her valgt å dele begrepet opp i to hovedbolker, nemlig *formell og uformell* politisk deltakelse (van Deth 2016). Den første knytter jeg til deltakelse i valg, organisasjoner og styrende organer. Informantenes forhold til stemmeavgivelse, medlemskap i politiske partier og andre organisasjoner (eksempelvis fagforeninger) er her talende eksempler. Den andre knytter jeg først og fremst til demonstrasjoner/protester rettet mot styresmaktene og deltakelser i debatter i ulike forum. Typiske eksempler her kan være (gate)demonstrasjoner av ulikt omfang/størrelse (inkludert happening av mer lokal karakter) og (politiske) samtaler i det offentlige rom, på sosiale medier og privat.

Det empiriske materialet jeg bruker er i første omgang hentet fra skriftlige svar informantene ga på et spørreskjema jeg distribuerte mellom dem tidlig i feltarbeidet. Skjemaet tok opp ulike aspekter ved politisk deltakelse og ba informantene fortelle hvordan de forholdt seg til temaer som valgdeltakelse, medlemskap i partier og fagforeninger, deltakelse i demonstrasjoner og offentlige debatter, samt politisk agitasjon i nærområdet. I et ønske om mer utdypende svar, gjennomførte jeg også uformelle intervjuer hvor jeg tok opp mange av de samme spørsmålene. I tillegg deltok jeg under feltarbeidet på demonstrasjoner organisert av #1od5miliona hvor temaer som vold mot politiske motstandere, pressefrihet, korrupsjon, nepotisme, manglende transparens og demokratiunderskudd ble aktualiserte. Jeg har brukt både egne opplevelser, medieoppslag fra regimekritiske medieplattformer som Pesćanik og Balkan Insight, samt samtaler med venner og kjente som materiale. Til slutt har jeg, for å få et (statistikkbasert) helikopterperspektiv med historiske linjer, også inkludert data fra rapporter publisert av Freedom House, EIU Democracy Index, Varieties of Democracy (V-Dem) og Organisasjonen for sikkerhet og samarbeid (OSSE).

¹⁴⁶ Begrepet *politisk deltakelse* «(...) has become virtually infinite and includes actions such as voting, demonstrating, contacting public officials, boycotting, attending party rallies, guerrilla gardening, posting blogs, volunteering, joining flash mobs, signing petitions, buying fair-trade products, and even suicide protests» (van Deth 2016: 1-2). Nesten alt informantene foretar seg, uansett om man velger å kjøpe lokalprodusert ferskost (*mladi sir*) eller okkuperer lokalene til den serbiske statskanalen (*tv-Bastilijon*), kan med andre ord i prinsippet beskrives som en politisk handling. For en diskusjon av begrepet *politisk deltakelse*, inkludert et forsøk på å løse problemet med å definere det enten for smalt (ekskluderende) eller for vidt (inkluderende), se van Deth 2016.

Lørdag den 27. april 2019 møter jeg to gode venner, Ilija og Vesna, utenfor Hotell Moskva sentralt i Beograd for å delta på en demonstrasjon arrangert av #1od5miliona. Demonstrasjonen er én i en lang rekke protester mot den politiske situasjonen i Serbia som startet etter et brutalt angrep på en av landets opposisjonspolitikere i november 2018. Protestene begynte som et rent borgerinitiativ, men har etter hvert blitt styrt av et knippe opposisjonspartier. De har samlet alt fra titusener til noen hundre mennesker.¹⁴⁷ Denne lørdagen er det et jevnt sig av folk som trekker mot den vakre, åpne plassen foran hotellet og stiller seg småsnakkende rundt en lastebil med en høgtaler montert på planet. Først høres bare musikk, men etter en stund begynner også en rad appeller. Hovedtaleren kjenner jeg igjen. Han var kulturminister i regjeringen Đinđić på begynnelsen av 2000-tallet.¹⁴⁸ Talen han holder der oppe på lasteplanet er ildfull og spekket med retoriske floskler. Flere ganger tipper det over i det parodiske. Ilija dytter meg i skulderen: «Dette her gjør jeg bare for meg selv. For at jeg skal kunne se meg selv i øynene. Det er en slags terapi. Jeg vet jo at det ikke kommer noe ut av det. De idiotene her klarer ikke å få til noe». Rundt meg er det mange som Ilija og Vesna. Folk fra den urbane middelklassen som vokste opp i Titos Jugoslavia og trådte inn i voksenlivet på 80- eller 90-tallet.¹⁴⁹ Flere av dem må ha vært med siden de første store (student)demonstrasjonene i 1991.¹⁵⁰ Sakene de demonstrerer mot (eller for) er stort sett de samme i dag som den gangen: Demokrati, økonomisk stabilitet og liberale rettigheter.¹⁵¹ En av de kommentarene som går igjen blant demonstrantene jeg snakker med er da også: «Hele livet har jeg demonstrert» (*ceo život sam demonstrirao/la*).

¹⁴⁷ For en gjennomgang av protestenes første år (7/12-2018-7/12-2019), se <https://balkaninsight.com/2019/12/06/serbian-opposition-at-sea-on-anti-government-protest-anniversary/>

¹⁴⁸ Zoran Đinđić var Jugoslavias statsminister fra januar 2001 til mars 2003 da han ble skutt og drept utenfor regjeringsbygget i Beograd. Đinđićs regjering regnes som en av de mest liberale i moderne serbisk historie. Taleren denne lørdagen er Branislav Lečić, skuespiller og politiker.

¹⁴⁹ Det er denne gruppen som går under betegnelsen «det andre Serbia» (*druga Srbija*). Mange av demonstrantene jeg snakket med nevnte nettopp møtet med likesinnede, med en «normal verden» (*normalan svet*), som en av hovedgrunnene til at de var med.

¹⁵⁰ De første store protestene mot regimet til Slobodan Milošević ble holdt i Beograd i mars 1991. Demonstrasjonene ble møtt med politistyrker og hæravdelinger. Blant annet ble det utplassert tanks i gatene.

¹⁵¹ Min egen historie sammenfaller i stor grad med de menneskene jeg demonstrerer sammen med denne april dagen. Også jeg var med på utallige demonstrasjoner mot regimet til Slobodan Milošević i perioden mars 1991 til oktober 2000. Jeg befinner meg med andre ord her i stor grad, om enn ikke helt, blant mine egne.

(Fig. 8: forskjellige protestmerker)

Etter hvert setter vi oss i bevegelse. Lastebilen med høgtaleren kjører først, vi følger etter. Knappe tusen mennesker som går nedover mot Zeleni Venac-markedet mens de blåser i fløyter, piper og vifter med flagg og plakater. Fra lasteplanet spilles *Pada vlada* (Regjeringen faller).¹⁵² Toget snirkler seg gjennom smale sentrumsgater, forbi setet til patriarken og opp mot den vakre, neoklassiske franske ambassadebygningen. Bak oss, ned mot Sava-floden, ligger de nye høyhusene til *Beograd na vodi*. Folk synger og roper slagord. Noen vinker oppmuntrende fra en balkong. Stemningen er løssluppen, men ansiktene rundt meg ser slitne ut. Det er som Ilija sier. Dette ligner mer terapi enn tro. Mer plikt enn revolusjon. Ved inngangen til Kalemegdan-festningen stopper vi opp. Musikken tones ned og det holdes nye appeller. En ung mann ber om støtte til en bror som har falt ned fra et stillas. Han sier at det ikke er noen hjelp å få fra staten og at vi kan donere penger via SMS. Situasjonen er kritisk. Dette gjentar han flere ganger. Folk roper *Uah!* Og «Ned med regjeringen» (*Dole vlada*). Ilija himler med øynene. «Min Gud. Og dette skal være opposisjonen. Som en markeds plass (...)». Mens vi står der og lytter, endrer

¹⁵² Se https://www.youtube.com/watch?v=3_7fYTObkpw

plutselig værlaget seg. Det begynner å blåse og snart faller de første regndråpene. Vi slår opp paraplyene. Det blir kaldere. Folkemengden tynnes ut. Vi ser på hverandre. Enda en person griper mikrofonen. «Kom igjen», sier Vesna, «vi drar». På vei bort hører jeg musikken som skrues opp igjen; At noen roper «tjuver-tjuver» (*lopovi-lopovi*); Skosålene som skraper mot asfalten.

Serbia er et parlamentarisk (representativt) demokrati med en president som ifølge konstitusjonen har relativt liten formell makt. Siden det første flerparitvalget ble holdt i desember 1990, har landet jevnlig avholdt valg på alle nivåer. Etter at Slobodan Milošević ble fjernet fra makten ved hjelp av en folkelig oppstand høsten 2000, har overgangene til nye regjeringkonstellasjoner, med unntak av drapet på Zoran Đinđić i 2003 og en påfølgende unntakstilstand, i stor grad foregått uten politisk vold. Ut i fra en minimumsdefinisjon av hva demokrati betyr/innebærer - demokrati forstått som en styringsform hvor de styrende jevnlig prøves gjennom frie valg¹⁵³ - er landet altså et (fungerende) demokrati. Dagens parlamentssammensetning, hvor SNS er det klart største partiet, og mandatet til landets sittende president, er begge et resultat av majoritetsviljen uttrykt ved valgurnene.¹⁵⁴

Men hvis man utvider demokratibegrepet og inkluderer elementer som Montesquieus maktfordelingsprinsipp (statens makt balanseres mellom lovgivende, utøvende og dømmende myndighet), tanken om den fjerde statsmakt (en fri og kritisk presse), et krav om transparens (statens innbyggere skal til enhver tid kunne se hva statens ledere gjør/hvordan de forvalter statsfinansene) og en understrekning av grunnleggende (borgerlige) rettigheter som stemmerett, ytringsfrihet, organisasjonsfrihet og likestilling, scorer landet relativt lavt i de ledende demokratiindeksene.¹⁵⁵ EUI definerer for eksempel Serbia som et «flawed democracy» og plasserer det på 66. plass i verdenssammenheng,¹⁵⁶ og i sin rapport fra 2019 nedgraderer

¹⁵³ “Modern political democracy is a system of governance in which rulers are held accountable for their actions in the public realm by citizens, acting indirectly through the competition and cooperation of their elected representatives.” (Schmitter & Karl 1991: 4)

¹⁵⁴ For en oppsummering av hvilke mangler OSSE (OSCE) peker på i forhold til det serbiske presidentvalget i 2017, se <https://www.osce.org/odihr/elections/serbia/322171>

¹⁵⁵ For en mer utvidet demokratidefinisjon, se <https://www.v-dem.net/en/>

¹⁵⁶ «Flawed democracy are nations where elections are fair and free and basic civil liberties are honoured but may have issues (e.g. media freedom infringement and minor suppression of political opposition and critics). These nations have significant faults in other democratic aspects, including underdeveloped political culture, low levels of participation in politics, and issues in the functioning of governance”. Se <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>

Freedom House det serbiske demokratiet fra «free» til «partly free».¹⁵⁷ Begge indeksene peker på en negativ (demokrati)utvikling hvor en stadig større del av makten samles rundt presidenten og hans nærmeste. Uavhengige institusjoner og borgerne selv får stadig færre påvirkningsmuligheter. Både utøvende og dømmende myndighet kontrolleres de facto av landets politiske toppledelse.¹⁵⁸ Det er blant annet dette som gjør at mange har støttet opp om #1od5miliona.

Hvis man legger et trettiårs perspektiv på den politiske utviklingen i landet, blir noen trekk påfallende. Ett er at mange mektige politikere har særs *lang fartstid* i politikken. Både presidenten (Aleksandar Vučić), stortingspresidenten (Maja Gojković), utenriksministeren (Ivica Dačić) og forsvarsministeren (Aleksandar Vulin) hadde for eksempel fremtredende posisjoner allerede under Slobodan Miloševićs regime. Mange av opposisjonspolitikere har også vært med lenge. David kommenterer dette slik: «Jeg har rett og slett ikke noe tro på det politiske systemet i Serbia, og det er fordi det er et sluttet system (...). Det er konstant de samme folkene. De går bare i ring. Selv om vi bytter ut de som sitter med makten nå, så ville det ikke bety noe». En konsekvens av dette fenomenet er at det i liten grad finnes *reelle politiske alternativer* under et valg. Isidora sier det slik: «Det er nesten alltid et spørsmål om å stemme på det minst dårlige», og Iva slår fast at «(...) hvis jeg skulle ha stemt på noe ved neste valg, så måtte jeg valgt det som var minst dårlig. Det er ikke bra (...)». Den sviktende heterogeniteten forsterkes ytterligere av at mange politikere både til stadighet skifter *parti* (finansminister Siniša Mali er ett eksempel på dette) og *ideologi* (president Vučić har (i hvert fall offisielt) gått fra å være en ytterliggående nasjonalist til å bli en moderat EU-venn). «Jeg vet ikke hva de står for», sier for eksempel Isidora, «alle er helt like» (*svi su isti*).¹⁵⁹ Et annet talende trekk er at få om noen politikere høyt oppe i hierarkiet har blitt *straffeforfulgt og/eller dømt* for lovbrudd i perioden. Dette til tross for sterke indikasjoner på at ledende politikere har brukt sine posisjoner til å berike seg selv og sine nærmeste.¹⁶⁰ Det er også sjelden at en høytstående politiker blir

¹⁵⁷ «Serbia's status declined from Free to Partly Free due to deterioration in the conduct of elections, continued attempts by the government and allied media outlets to undermine independent journalists through legal harassment and smear campaigns, and President Aleksandar Vučić's de facto accumulation of executive powers that conflict with his constitutional role». Se <https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2019>

¹⁵⁸ For en grafisk fremstilling av denne nedgangen i (prosentuelt) demokrati, se <https://www.v-dem.net/en/analysis/Forecast/>. Se også https://www.v-dem.net/media/filer_public/f0/5d/f05d46d8-626f-4b20-8e4e-53d4b134bfcb/democracy_report_2020_low.pdf (side 17).

¹⁵⁹ For en kritikk av den utydelige ideologien til Serbias ledende opposisjonskoalisjon *Savez za Srbiju*, se <https://pescanik.net/kristalna-noc-2/>

¹⁶⁰ Den politiske hverdagen i Serbia er spekket med skandaler og det går sjelden en dag uten at en politiker får rettet alvorlige anklager mot seg. De siste årene har de mest omtalte vært finansminister Malis skjulte investeringer i Bulgaria (kjøp av 17 leiligheter uten å kunne forklare hvor investeringsmidlene kom fra) og plagierte doktorgradsavhandling (etter nesten åtte års tautrekning ble den erklært ugyldig høsten 2019), utenriksminister Dačićs (uklare) beskaffenheter med en koffert full av pengesedler (100 000 US\$), og innenriksminister Stefanovićs

avsatt (eller avgår selv) på grunn av politiske skandaler. I de få tilfellene dette har forekommet, har politikeren som regel raskt kommet tilbake, ofte i en enda mektigere posisjon.¹⁶¹ En sterk klanfølelse, hvor politikerne beskytter hverandre, er tydelig. Til slutt kan man merke en utstrakt grad av *klientallisme* og *nepotisme* innenfor politikken.¹⁶² «Der mora mi er ansatt har alle de som har fått jobb de siste årene vært medlemmer av regjeringspartiet», sier David, oppvokst på et lite industristed utenfor Beograd. «Alle venninnen mine, de som har blitt igjen i hjembyen min, har meldt seg inn i partiet til Vučić», sier Isidora under et intervju, «de må det, for å beholde jobben. Jeg kan ikke si at jeg fordømmer dem». «Jeg mistet jobben min fordi en i Vučić sitt parti skulle belønnes», skriver Tamara, «de hadde lovet vedkommende en stilling (...). Etter fødselspermisjonen fikk jeg bare beskjed om ikke å komme tilbake». Vladimir, som selv jobber innenfor det private næringslivet, oppsummerer over et glass rødvin situasjonen slik: «Vučić sin bror, det er han som styrer økonomien i landet nå. Du kan ikke gjøre noe uten ham» (*ništa bez njega*).

Hvordan påvirker denne situasjonen - den homogene politiske scenen, ettergivelsene i forhold til amoralsk (og ofte lovstridig) oppførsel, klientallisme og nepotisme, samt den store avstanden mellom ulike fortellinger om statens funksjonalitet, historie og fremtid slik det kom frem i kapittel to og tre - mine informanters deltakelse i politikken?

Når det gjelder *formell politisk deltakelse*, er bildet sammensatt. I forhold til demokratiets grunnritual - *valgdeltakelse*¹⁶³ - beveger informantene seg på en skala fra Tamara som «(...) har stemt ved alle valg siden jeg fylte 18, minus kanskje de gangene jeg oppholdt meg i utlandet» og David som sier at «Alle over 18 år burde stemme. Det er det minste man kan gjøre for samfunnet sitt», til Iva som sier at hun «(...) aldri (har) gått for å stemme. Første gang jeg

økonomiske interesser i skjæringspunktet mellom statlig og privat våpeneksport. Ingen av sakene har fått rettslig eller politisk etterspill.

¹⁶¹ Et talende eksempel her er tidligere forsvarsminister Bratislav Gašić avgang på grunn av sexistiske bemerkninger mot en kvinnelig journalist. Kort tid etter ble han innsatt som leder for den serbiske etterretningstjenesten (BIA), landets kanskje mektigste institusjon.

¹⁶² «During the 2017 election, there were widespread reports of employees at state or state-affiliated entities facing pressure to support the SNS and to compel their friends and families to do the same. Allegations of bribery, usually with money or food, in exchange for SNS votes, were extensive during the 2018 local elections. Citizens were also reportedly intimidated by SNS operatives who knocked on doors and pressured them to vote.»
(<https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2019>)

¹⁶³ Ved det siste stortingsvalget i Serbia (2016) var valgdeltakelsen på cirka 56%. Se <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/izbori/parlamentarni-izbori/>

skulle stemme, fikk jeg beskjed om at jeg ikke fantes i registeret. Senere oppdaget jeg at til og med folk som ikke lenger var i livet stemte, pluss at mange valglokaler ble manipulert slik at det partiet som satt med makten vant valget» og Milan som «(...) ikke vil stemme på noen (...). Jeg har mistet all entusiasme (...)». Flertallet forteller at de har deltatt i mange valg, noen at de har vært med på alle, mens én av informantene (Iva) altså aldri har stemt. Et klart flertall henger altså på både et «bør stemme» og et «har stemt» når jeg spør om dette, men nevner ofte i en forlengelse at de kjenner mange, særlig unge, som av ulike årsaker ikke vil gå til stemmeurne. Andrejs svar er et godt eksempel på denne dobbeltheten:

Jeg har venner som ikke vil stemme fordi de ikke har noen som helst tro på at noe kan forandres. De sier at de ikke ser at det skjer noen endring. At det er de samme folka i politikken i dag som for tjue år siden. Men jeg vil ikke støtte opprettholdelsen av dette systemet på den måten. Jeg synes det er viktig å ha sin egen mening og å delta i politiske endringer i samfunnet vårt. I den grad det er mulig.

Isidora oppsummerer det slik:

Her er valgene absurde. Jeg synes at man skal delta på valget for at stemmen din ikke skal bli brukt av andre. Men samtidig er det absurd å gå og stemme. For det finnes ingen jeg vil gi stemmen min til, og det er ikke noe poeng å gi stemmen din til noen som ikke sitter ved makten (...) Selv om det er mange som vil ha endring, så er vi helt maktesløse i kampen mot systemet (...) Å kidnappe valget er en lang tradisjon på disse breddegrader.

I forhold til deltakelse i *ulike (politiske) organisasjoner og styringsorganer*, er bildet mer entydig. Bare Andrej, som deltok i studentpolitikken, og Tamara, som «(...) var medlem i flere organisasjoner, fra slutten av gymnastida, mens jeg studerte og etterpå, men ikke nå lenger» svarer at de har deltatt aktivt på dette nivået. For de andre er hele denne sektoren altfor nært knyttet til en befengt politisk kultur. Det en tidligere kollega av meg beskrev som «en septiktank». Eller som Milan sier: «(...) politikk (er) knyttet til noe skittent, til korrupsjon, lureri og opportuniste. Å drive med politikk er ikke noe positivt, snarere negativt. Å være politiker er nesten synonymt med å være en tjuv». Ingen av informantene deltar eller er medlem av politiske partier eller andre (nasjonale) politiske organisasjoner. Det er heller ingen som ser på medlemskap i en fagforening som et reelt alternativ. Davids uttalelse om fagforeningene er representativ: «Jeg tviler på at de er uavhengige, og at de ikke er korruperte. Og jeg hører ikke

noe om dem, de er ikke verken på sosiale media eller andre steder». Eller Isidoras: «Det er bare bortkastet tid».¹⁶⁴

Når det gjelder *uformell politisk deltakelse*, preges bilde av ambivalens, av (kortvarig) entusiasme, skepsis og (tidvis) oppgitt håpløshet. I tillegg er tilliten på et minimumsnivå.¹⁶⁵ Mange av informantene har sporadisk deltatt i *politiske demonstrasjoner* de siste årene. Både Tamara, Andrej og Ana forteller at de deltok på de første demonstrasjonene arrangert av *#1od5miliona*, men at de snart sluttet å gå. Det er symptomatisk at ingen av dem var med de gangene jeg selv deltok. Flere har også protestert mot BNV, også her sporadisk.¹⁶⁶ Mange er grunnleggende skeptiske til gatedemonstrasjoner som protestform. «Jeg har ikke deltatt i noen protester, for jeg ser ikke at de har forandret noe som helst i Serbia de siste ti årene. Kanskje må vi finne noen andre løsninger», skriver Branka. David utdyper: «Alle erfaring viser at det bare er bortkastet tid å gå ut i gatene for å protestere. Demonstrasjonene forandrer ikke noe som helst. De gjør deg bare opprørte. Det er enda et poeng for de som sitter med makta, at ingen tror det er mulig å forandre noe som helst». Andrej legger til en generell iakttagelse: «På grunn av alt som har skjedd de siste tiårene så har folk blitt ekstremt passive. Så lenge de er i live og har brød så lukker de øynene. De er redde for å gjøre noe som kan ta frem det brødet».¹⁶⁷ Isidora oppsummerer noe som gjentar seg under flere samtaler:

¹⁶⁴ Svarene fra informantene knyttet til formell politisk deltakelse viser en sterk bevissthet om at det politiske systemet i Serbia (og staten) er spekket med undertrykkende mekanismer, og at det (den) utøver en form for vold mot borgeren. Denne er ikke på samme altomfattende nivå som den strukturelle volden Farmer (2014) skriver om i forhold til Haiti, men er likevel følbar og nødvendiggjør en bevissthet rundt bruk av personlige strategier. Isidoras siste kommentar indikerer at Scotts bruk av «været» som analog kan være på sin plass også i Serbia (Scott 1985: 324).

¹⁶⁵ På et spørreskjema jeg sendte ba jeg informantene tallfeste tilliten til landets styresmakter ved hjelp av en skala fra 1 til 10 hvor 1 indikerte «absolutt ingen tillit» mens 10 indikerte «absolutt tillit». Ingen av informantene var villige til å gi sine ledere mer enn en treer.

¹⁶⁶ Også her finnes det ulikheter mellom informantene. Andrej har for eksempel et langtidsperspektiv på forholdet mellom politikk og endring: «Selv om jeg går og stemmer og deltar på alle større protester og manifestasjoner, så er jeg klar over at ingenting kan endre seg over natta. Jeg tror ikke man kan få den støtten som er nødvendig fra mektige aktører på ren og uskyldig vis. For sånne folk handler det om å få noe i retur, noe de helt sikkert får av det sittende regimet. For at noe skal forandre seg, er det nødvendig med oppofrelser og at man er villig til å gjøre ting som ikke er etiske. Man må være klar for at det koster og at det kommer til å være et enormt press».

¹⁶⁷ Krastev (2014) skriver følgende om demonstrasjoner som (en usikker) protestform: "Protests are unpredictable. Unpredictability is the source of their political effectiveness but also the source of their weakness. Governments will never know when people might stir themselves to occupy the squares and thereby present the government with the awkward problem of a leaderless and hence unbribable popular uprising. But citizens will never know whether and under what precise conditions their fellows will prove themselves ready to mass in the streets once more. What if the public interest is violated, but not blatantly enough to overcome the deflating forces of civic apathy and inertia? It is good then to have some more reliable resort than protests. For what if you hold a protest and no one comes? (Krastev 2014: 18-19)

Jeg har ikke deltatt på protestene mot Vučić. Jeg kan ikke gå i gatene sammen med folk som jeg ikke kjenner meg knyttet til, gå og føle at det virkelig er min plass og at jeg skal skrike sammen med alle de andre som protesterer mot regimet (...) jeg har en følelse av at mange av de som protesterer ikke en gang selv hvorfor de er der (...).

Informantene er heller ikke særlig aktive i ulike *debatter*. De fleste begrenser samtaler om politikk til en indre krets av likesinnede. «Jeg nevner ofte politikken i forbifarten under en samtale», sier Ana, «med folk som mener det samme som meg. Ofte er det bare snakk om anekdoter, eller en vits». Isidora bekrefter under et intervju at hun har det på samme måte: «Vi mener det samme. Ingen jeg kjenner stemmer på Vučić». Andrej forteller at han «av og til prøver å diskutere politikk når jeg er sammen med folk». David tar utgangspunkt i seg selv: «Jeg prøver å fortelle folk at endring er mulig og at man må begynne med seg selv. Jeg selv må også sette meg bedre inn i politikken, hvordan landet fungerer og hvordan man kan løse de viktigste spørsmålene». Milan sier: «Jeg kan bare huske at jeg gikk inn på nettet og diskuterte politikk én gang, men så sluttet jeg. Det var bare tull».

Det finnes et interessant aspekt knyttet til *skala* her. Flere av informantene deltar nemlig aktivt i organisasjoner og demonstrasjoner på lokalt nivå, det vil si i miljøer som arbeider (politisk) med enkeltsaker knyttet til (først og fremst) nærmiljøet. Tamara forteller at «det eneste jeg er med på nå, er protester av mer lokal art. Som kampen for flere sykkelstier, mot nedhugging av trær, opprydding i nærområdet, eller mot BNV», og Ana skriver i en e-post fra april 2020 at hun «skulle gjøre en jobb for *Ne Da(vimo) Beograd*,¹⁶⁸ men så kom pandemien og gjorde at jeg måtte utsette det».¹⁶⁹ På samme vis engasjerer mange av informantene seg også globalt. For eksempel i spørsmål knyttet til klima og flyktninger. En av informantene, Milan, har gått inn i (internasjonale) organisasjoner som han føler er viktige i forhold til det yrket han har. «Jeg er medlem av både Scrum Alliance og Scaled Agile Community», skriver han, «men ingen serbiske, de er like korrupte som politikken». Det virker altså som om mange informanter enten velge det helt nære eller det som (fysisk) er langt borte, det globale, samtidig som de avviser midten (staten).

¹⁶⁸ *Ne Da(vimo) Beograd*, en protestbevegelse mot utbyggingen av Beograd na Vodi (BNV).

¹⁶⁹ Det er symptomatisk at når det lokale begynner å ligne det nasjonale, når de elementer (korrupsjon, maktmisbruk) som er knyttet til dette siste også blir tydelig på lokalt nivå, så trekker informantene seg unna. «Lokalvalget begynte å ligne presidentvalget. Det ble helt likt. Derfor sluttet jeg å stemme», skriver for eksempel Milan som i flere samtaler gir eksempler på paralleller mellom det som skjer sentralt og situasjonen lokalt.

(Fig. 9: Protester for å gi større plass til sykkelen i Beograds gater)

I sin bok om protester blant småbønder i Kedah-provinsen i Malaysia beskriver Scott (1985) ulike strategier knyttet til mer eller mindre skjulte (lavskala) protestformer. Landsbybefolkningen bedriver ifølge Scott en form for gå-sakte-aksjon, de nasker, farer med usannheter og underminerer så godt de kan de lover og forskrifter myndighetene kommer med. Protestene, Scott beskriver dem blant annet ved hjelp av Brecht og soldaten Švejk (Ibid.: XVI), er ofte (nærmest) usynlige, men meningsfulle for menneskene som gjennomfører dem.¹⁷⁰ Blant annet fordi handlingene skaper en økt grad av frihet, et slags handlingsrom utenfor myndighetenes maktsfære.¹⁷¹ Fra en annen del av regionen, fra Lauje-folket på Sulawesi i Indonesia, skriver Tania Li (2014) om landsbyboere som velger å flytte vekk, trekke seg unna, når staten fra slutten av 90-tallet begynner å drive en mer aggressiv (økonomisk) integreringspolitikk hvor det lokale (markedet) tvinges inn i globale (markedsliberalistiske) strukturer. De søker landskapets yttergrense, lengst mulig unna kyststripens handelssteder. Litt av det samme fenomenet - forsøket på å finne et fristed gjennom å opprette avstand - finner vi eksempler på hos chewongene i Malaysia (Howell 1984). På alle disse stedene fremstår tilbaketrekningen som en sentral strategi i møtet med sentralmakten.

Mange av de samme elementene som beskrives hos Scott, Li og Howell kan jeg - til tross for at vi her geografisk befinner oss i statens midte, det vil si sentralt i Beograd (og ikke i periferien

¹⁷⁰ Bruken av Hašeks tapre soldat Švejk som illustrerende eksempel passer spesielt godt inn i en serbisk kontekst hvor det, som i romanen, konstant foregår en undergraving av (autoritære) maktstrukturer gjennom svart humor og et utømmelig reservoar av (kreative) forhalingstaktikker.

¹⁷¹ Scott, med støtte i et sitat fra M. Bloch, universaliserer denne protestformen blant småbøndene (Scott 1985: XVI). Se også Lewis (1983) for lignende strategier blant slaver i Amerika.

i Sør-Øst-Asia), og har å gjøre med en velstående og kulturelt integrert middelklasse (og ikke fattige minoriteter med spesifikke historier, livsforhold og kulturuttrykk) - kjenne igjen blant mine egne informanter. I utgangspunktet dras informantene mellom flere ulike, ofte motstridende (handlings)impulser i de daglige møtene med staten og den politiske virkeligheten. Disse, som altså parallelt kan eksistere i ett og samme individ, kan settes opp på en linje hvor *ansvarsfølelse* og et ønske om å *skape noe nytt og bedre* markerer det ene ytterpunktet og opplevelsen av *mistillit*, av at *ingenting nytter* og at politisk deltakelse i bunn og grunn er *bortkastet tid* utgjør det andre. Ana uttrykker dette motsetningsforholdet på følgende vis:

Jeg føler et ansvar for å stemme, å vise solidaritet når det er mulig, å protestere, å diskutere og argumentere med folk som har andre meninger. Men samtidig føler jeg ikke at jeg kan forandre mye. Av og til får jeg dårlig samvittighet fordi jeg ikke gjør mer, skriver en tekst og legger den ut på sosiale medier, men det går raskt over og så får jeg den samme gamle følelsen igjen, at jeg ikke kan forandre noe som helst (...). Men vi har alle et ansvar, uansett om vi liker det eller ikke. Livet er foran oss. Og vår egen fremtid er ikke i våre hender. Jeg tror ikke at den noen sinne kommer til å være det helt og fullt. Men likevel er det viktig å kjempe for den.

Denne motsetningen, og de konstante spenninger den medfører, kan beskrives som en slags pendelbevegelse. Men det er en pendel som i stadig større grad, i takt med at informantene opplever ulike tilbakeslag/skuffelser, stadig oftere blir stående og dirre på det ene ytterpunktet, det vil si det punkt som markerer mistillit, nytteløshet og tidstap. Informantene går mot det passive a-politiske utenfor den politiske (makt)sfæren. Fenomenet illustreres av følgende uttalelse fra Isidora: «Jeg vil organisere livet mitt slik at jeg er minst mulig avhengig av de politiske partiene».

Denne tilbaketrekningen kan hos informantene knyttes til både et globalt, et statlig og et intimt nivå. De tre henger sammen, men opererer også delvis uavhengig av hverandre (eller som motsetninger). På det *globale nivået* definerer informantene seg selv som aktører med et aktivt profesjonelt og privat nettverk. På dette nivået oppfatter de sin egen stat som fraværende. Ja, de definerer ofte selve det globale som en slags motsats, som noe annet enn det den serbiske staten representerer. Ana sier det slik: «Som representant for den unge generasjonen føler jeg meg som en del av verden, men Serbia som samfunn opplever jeg som utenfor både EU og verden». Begrepet «normalt» spiller her en vesentlig rolle. I tillegg oppfattes det globale nivået – gjennom muligheten til migrasjon - som en sikkerhetsventiler i forhold til den ikke-fungerende

staten. Det er et konkret sted informantene kan dra/flykte/flytte til.¹⁷² Noen av informantene arbeider allerede aktivt for å forlate Serbia (Tamara, Milan), noen planlegger det som en del av etterutdannelsen (Andrej), noen teller på knappene (Isidora, Iva), mens andre igjen ser det som en siste mulighet hvis «det skulle bli nødvendig» (David). På neste nivå, det *statlige nivået*, innebærer tilbaketrekningen en nedskaling i forhold til politisk deltakelse. Konkret betyr dette at mange av informantene som politiske subjekter kun deltar ved valg (flere gjør ikke engang dette). Andre typer deltakelse begrenses til enkelte demonstrasjoner (oftest når disse er i sitt første stadium), lokalt engasjement (ofte fordi venner eller bekjente driver virksomheten) og politiske diskusjoner med likesinnede (venner og familie). Til slutt medfører tilbaketrekningen på *det intime mikronivået* at venner og familie (og delvis et bredere nettverk, blant annet knyttet til *veza*) oppgraderes og får en erstatningsfunksjon i forhold til staten. «Vi er omgitt av korrupsjon og en ikke-fungerende regjering. Vårt samfunnssystem er slik at vi ikke støtter oss på systemet men på familie, venner og et nettverk av folk som vi selv har skapt gjennom kontakter», sier Ana. «Her gjør venner og familie det institusjoner gjør i Vest-Europa», sa en av mine venner under en diskusjon. Dette innebærer at statens rolle bevisst forminskes, og at ens egne nettverk tar over. Nettverket kontaktes når man trenger hjelp og støtte. «Venner er mitt mikrokosmos i Serbia (...). Jeg har en vennegruppe rundt meg som gjør at jeg føler meg sterk, en gruppe som alltid har stilt opp for meg når det har vært vanskelig (...). Min egen sikkerhet avhenger av meg selv, og dem», sier Ana.¹⁷³ Iva nevner også en praktisk side: «70-80% av alle jobber folk får, får de gjennom venner og familie». Det er også nettverket som fungerer som (medial) hovedinformasjonskanal. Det er her informantene får vite «hva som virkelig har skjedd».¹⁷⁴

Samlet skaper tilbaketrekningen for informantene muligheten for en slags personlig elastisitet hvor målet er å etablere rom som er så friksjonsfrie som mulig. Det vil si rom som både fungerer praktisk og mer abstrakt, både i forhold til materiell behov og når det gjelder emosjonell og intellektuell interaksjon. Det er også rom som unndrar seg maktens panoptiske blikk, et sted hvor man fritt kan skape sine egne fortellinger, de som ofte bryter med storsamfunnets egne.

¹⁷² I forhold til migrasjon passer informantene godt inn i en funksjonalistisk push-pull modell. For en kritisk gjennomgang av modellen, se Castles m.fl. 2014: 28ff.

¹⁷³ Denne tydelige demarkasjonslinjen mellom familie/venner (mikro) og storsamfunnet (makro) kan minne om Tönnies (1887) skille mellom *gemeinschaft* og *gesellschaft*, hvor det første beskriver en (førmoderne, agrar) livsform og/eller situasjon som er bygd opp rundt nære menneskelige relasjoner, mens det andre knytter an til et (industri)samfunn hvor det upersonlige, kontrakt-drevne står i sentrum (Eriksen 2010: 23, Schiefloe 2011: 45). Informantene mine etablerer en robust intimsfære for å beskytte seg mot det kaotiske, truende og krisebefengte storsamfunnet hvor grunnleggende mekanismer, som for eksempel basale institusjoner, ikke fungerer.

¹⁷⁴ Informantenes tredeling kan leses som en topografisk orden hvor de ulike nivåene utgjør rom rundt subjektet. Hvert rom har sitt eget innhold som både definerer egenhet og avgrenser mot andre rom (Ferguson & Gupta 2002).

Denne ekskluderingen av staten og politikken, som mange av informantene arbeider hardt for å både skape, opprettholde og utvide, betyr at den politikken statens makthavere bedriver i stor grad ignoreres, eller i hvert fall defineres bort fra informantenes liv (og fremtid). De lever og planlegger sine liv utenfor det politiske og skaper et bolverk for selv å kunne definere og kontrollere virkeligheten. «Vi holder så hardt vi kan i de få stedene vi kan kontrollere selv», kommenterer Iva.

Konklusjon

I begynnelsen av denne analysen inviterte jeg leseren inn på en morgenbuss i Beograd ved hjelp av en korthugget ordveksling mellom mor og datter. Jeg valgte akkurat denne scenen, strukturert rundt *det klassiske dramaets* krav om tid-, sted- og handlingseenhet, *realismens* ideal om å speile virkeligheten slik den er og *monografi-sjangerens* forkjærlighet for fantasieggende In medias Res åpninger, fordi den så tydelig illustrerer tekstens tematikk (forholdet mellom stat, borger og politikk), en av de sentrale metodene jeg har benyttet meg av (deltakende observasjon) og de rike teoretiseringsmulighetene stoffet innbyr til (i en maktkritisk tradisjon fra blant annet Gramsci (2006) og Foucault (2006)). Dialogen, om man nå, med et skråblikk på Bakhtin (1986), kan kalle det som foregikk på buss-setet foran meg denne april-morgenen for akkurat det, kommuniserte i all sin *less-is-more* minimalisme noe av den grunnleggende skepsisen som finnes i den serbiske borgerens forhold til politikk: Den automatiserte (kroppslige) urofølelsen; kobling mellom politisk og kriminell virksomhet; tilbaketrekning som strategi. Ordutvekslingens topografiske kontekst - den overfylte, tilårskomne trolleybussen fra Hviterussland som i en slags kanossagang mellom striglete valgplakater og krakelerende postsosialistiske bygningsmasser beveget seg fra periferi mot sentrum¹⁷⁵ – viste i tillegg den avstanden som eksisterer mellom ideal og virkelighet, mellom det som blir fremstilt i maktelitens festtaler og det borgeren daglig ser og opplever.

Flere aksiomer rammer inn undersøkelsen av den ovenfor nevnte tematikken. For det første (1) bygger analysen på en forståelsen av det tjuetførste århundres *stat* som en avgjørende (formativ) størrelse i alle borgeres liv (Foucault 2006, Gupta 2006, Tsing 2014). Denne rollen aksentueres/semeteres blant mye annet gjennom (hyppige) møtet mellom borger og myndighetsinstanser (Gupta 1995) og gjennom statens (og den politiske elitens) uttrykte ønske om å forme en normativ fortelling som ved hjelp av potente (og symboltette) nedslagspunkt vever sammen nasjonens for-, sam- og fremtid (Eriksen 2010, Gellner 1983). Denne fortellingen tar opp i seg både kontinuitet og fornyelse. Videre (2) understreker jeg at *klassetilhørighet*, et fellesskap blant annet basert på et sammenfallende nivå av økonomisk, kulturell og sosial kapital (Bourdieu 1984) og differensiell assosiasjon (Bottero 2005) som definerer gruppen innad og streker opp grenser utad, er et sentralt avgrensingsverktøy. Denne klargjøringen av hvem informantene er løfter jeg frem som avgjørende både for å kunne

¹⁷⁵ For en kostelig serbisk (jugoslavisk) film som indikerer noe av den samme bevegelsen gjennom landskapet (fra landsbygd til hovedstad), denne gangen med et pre-sosialistisk perspektiv, se *Ko to tamo peva* (Šijan 1980): <https://www.youtube.com/watch?v=ZwozSLas8DM>

definere hvilket segment av det serbiske samfunnet som diskuteres og for å understreke hvilke spørsmål/svar teksten kan struktureres rundt. For ikke å havne i en altfor strukturorientert analyse, peker jeg også (3) på informantenes evne til selv å forme sine liv, altså aktørens individualitet (Beck 1997, Beck & Beck-Gernsheim 2002). Denne kommer blant annet til uttrykk gjennom informantenes plukk-og-kast-innstilling til historien, og deres insistering på å ha makten over egne liv/livsvalg. Til slutt (4) løfter jeg frem at størrelser som kulturforståelse, samfunnssyn, verdensanskuelse og ens egen rolle i alt dette bestemmes av et komplisert nettverk hvor både det helt nære (familie, venner), lokale (nabolaget, småbyen, metropolen), landet (Serbia) og verden (det globale nettverket) spiller inn. Forholdet (påvirkningen, flyten) mellom de ulike nivåene er ikke alltid lett å gripe, men ingen av dem kan utelates uten overhengende fare for reduksjonisme.

Med utgangspunkt i disse aksiomene (og de avgrensninger de medfører) begynte jeg så å innsirkle informantene og det segmentet de utgjør i Serbia. Ved hjelp av tre (fire) historiefortellinger plasserte jeg dem i en diakron kontekst og viste at de ikke lot seg fange inn i én definert fortelling, men snarere ville forme sin egen basert på flere. Dette (bevisste) valget av egen historie knyttet jeg i stor grad til informantenes klassetilhørighet. Ved hjelp av klassifiseringsskjemaet ORDC definerte jeg denne som *balanced upper middle class*, altså en gruppe med relativ høy økonomisk, kulturell, sosial (og global) kapital. Ved hjelp av noen enkeltteksempler, hvor jeg skrev om informantenes familie, oppvekst, utdanning, karriere og sosiale nettverk, tydeliggjorde jeg bildet og plasserte dem blant de unge, urbane og vellykkede i Serbia. Altså den delen av samfunnet som har en universitetsutdanning, klarer seg bra økonomisk og yrkesmessig, og som oftest anlegger et globalt perspektiv på verden/livet/tilværelsen. Begrepene «det andre Serbia» og «glokalisme» synes å være meningsfulle for å beskrive gruppen.

I de to neste kapitlene undersøkte jeg så, inspirert av blant annet Gupta (1995, 2015), forholdet mellom informantene og den serbiske staten. Jeg tok utgangspunkt i staten forstått som noe konkret (Trouillots 2001) som manifesterer seg (og erfares) gjennom hyppige møter mellom borger og myndighetsinstanser. Jeg så på informantenes erfaringer i interaksjoner med alt fra kommuneadministrasjoner til politi, og hvordan disse på avgjørende vis var med på å forme deres bilde av staten (Gupta 1995). Samtidig undersøkte jeg - ved hjelp av media - hvilket bilde den politiske eliten ønsket å skape av staten (Arnoldi 2005). Det viste seg at de to fortellingene divergerte kraftig. Den ene fortellingen talte om frykt, uro, korrupsjon og mistillit, den andre om modernisering, funksjonalitet og transparens. Motsetningen ga seg blant annet utslag i ulike strategier fra informantenes side for å kompensere for statens manglende evne/vilje og/eller

maktmisbruk. Disse strategiene, som blant annet inkluderte nitid (møte)forberedelser, bevisste utsettelse og utstrakt bruk av eget nettverk (*veza*), beskrev jeg som rom informantene konstant søkte å utvide slik at de kunne få større kontroll over både det konkrete møtet og eget liv. Jeg understreket at informantenes klassetilhørighet økte sannsynligheten for at strategiene skulle krones med hell.

I en fortsettelse utvidet jeg perspektivet, definerte staten også som en symbolsk størrelse (Coronil 1997, Uribe 2017), og brukte Beograd na vodi (BNV) som prisme for å se hvordan informantene forholdt seg til den politiske elitens formative fortelling om historien, samtiden og fremtiden. Også her viste det seg at informantenes forståelse lå langt unna elitens. De var skeptiske til måten historien ble fremstilt og formidlet på, næret mistillit til elitens agerende i nåtid og viste liten tiltro til elitens fremtidsvisjon om et moderne Serbia: Velintegret og aktivt formende i (vest)verden. Som i møte med den konkrete staten, ble også resultatet knyttet til den symbolske og abstrakte staten en understrekning av avstand. Informantene var sterkt kritiske, ikke minst var mangelen på tillit påfallende, og de definerte seg selv og sin egen (globale) verden som noe kvalitativt annet enn den virkeligheten den serbiske staten opererte innenfor. I en slik kontekst var staten mer en fiende/motstander enn en venn/samarbeidspartner/støtte.

I kapittel fire undersøkte jeg til slutt hva denne avstanden mellom de to fortellingene om staten innebar for informantenes politiske deltakelse. Jeg delte begrepet opp i formell og uformell politisk deltakelse (van Deth 2016) og viste at selv om mange av informantene temmelig konstant gikk til stemmeurnene, så var det få som brukte tid og energi på politiske partier, fagforening, politiske debatter eller ulike protestformer. De som deltok gjorde dette sporadisk og selektivt. Hovedkonklusjonen ble at informantene var skeptiske og/eller likegyldige til nesten alle former for politisk deltakelse, og at de i stor grad valgte å forme sine liv utenfor politikkenes sfære. De søkte aktivt strategier for at politikken skulle spille en så liten rolle som mulig i deres liv. I et klasseperspektiv, hvor middelklassens ulike kapitaler burde indikere en høy grad av både forståelse for de politiske spillereglene, politikkenes (praktiske) nytteverdi og (dermed) politisk deltakelse (Harrits 2014: 212), er dette overraskende.

Hva innebærer denne passiviteten og/eller tilbaketrekningen blant middelklassens unge representanter for den politiske utviklingen i Serbia? Hva betyr den for *politikkenes innhold* og for det parlamentariske (liberal-demokratiske) *politiske systemet*? Omkalfatres dette på

vesentlige punkter, eller holder det seg relativt stabilt, eventuelt videreutvikles i en mer liberal-demokratisk (transparent) retning?

La oss begynne med det politiske innholdet. Den politiske makteliten i Serbia har, som flere andre i Øst-Europa, blitt anklaget for en utstrakt bruk av populisme i politikken. En utvikling som blant annet forklares med en (dobbel) truet identitet.¹⁷⁶ Populismen har ofte blitt betegnet som en «tynn» ideologi uten et fast fundament slik sosialismen (Marx), liberalismen (Smith, Mill) og konservatismen (Burke) har (Østerud 2017: 252). Den har derfor blitt forsøkt plassert innenfor en nativisme-ideologi eller som en fortsettelse av en ytre-høyre posisjon (Mudde 2016: 4). Til tross for populismens manglende tilknytning til klassiske ideologigrunnleggere, er det mulig å peke på noen karakteriserende trekk ved den. Som politisk retning (1) løfter den frem folket som en enhet som står i opposisjon til eliten, (2) dyrker et direkte demokrati hvor ideen om eksempelvis en fri domstol og presse beskrives som liberale (antinasjonale) ideer, (3) higer etter en sterk leder som kanalisere folkemeningen (og er folket), (4) fører en slags nasjonalproteksjonistisk økonomisk politikk og (5) ser det emosjonelle og lidenskapelige som politikkenes motor (Mudde (2016), Urbinati 2019, Østerud 2017).

Hvordan ser situasjonen ut hvis vi legger denne listen over populismens karakteristikk over den politiske hverdagen i Serbia? Det synes klart at mange av de overnevnte trekkene kan gjenfinnes i den serbiske politikken slik den drives av dagens maktelite. Dette blir spesielt tydelig hvis vi betrakter den politiske scenen gjennom dagens sittende president Aleksandar Vučić. Et helt sentralt trekk ved Vučićs valgkampanje i 2012 (da han overtok makten) var for eksempel «kampen» mot den korrupte makteliten og dens oligarker uttrykt ved hjelp av en oss-mot-dem-retorikk hvor han stilte seg på «folkets» og «rettferdighetens» side.¹⁷⁷ Likeledes er hans kamp for å kontrollere presse og domstol gjennom et stadig økende press mot begge,¹⁷⁸ synet på seg selv som Serbias «redningsmann»¹⁷⁹ og den sterke emosjonen i den politiske

¹⁷⁶ "It is thus both emigration and the fear of immigration that best explain the rise of populism in eastern Europe. The success of nationalist populism, which feeds off a sense that a country's identity is under threat, is the outcome of the mass exodus of young people from the region combined with the prospect of large-scale immigration, which together set demographic alarm bells ringing. Moving to the West was equivalent to rising in social status, and as a result, the eastern Europeans who stayed in their own countries started feeling like losers who had been left behind. In countries where most young people dream of leaving, success back home is devalued» (Krstev 2018: 54)

¹⁷⁷ En av Vučićs første trekk som regjeringssjef var å arrestere en av Serbias rikeste menn, dagligvarekjede- og eiendomsmagnaten Miroslav Mišković som et ledd i «kampen» mot korrupsjonen. Siden synes det klart at denne «kampen» er selektiv og symbolsk og ikke drevet av et ønske om dypere endringer.

¹⁷⁸ Se for eksempel Freedom House sin rapport fra 2020 om det serbiske demokratiet: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2020/dropping-democratic-facade>

¹⁷⁹ Se for eksempel bruken av konflikten med Montenegro våren 2020 for å styrke sin rolle som «det serbiske folkets forsvarer»: https://balkaninsight.com/2020/05/28/serbia-and-montenegros-strongman-leaders-united-in-self-interest/?utm_source=Balkan+Insight+Newsletters&utm_campaign=0d160465ca-BI_PREMIUM&utm_medium=email&utm_term=0_4027db42dc-0d160465ca-319830009

retorikken¹⁸⁰ lett gjenkjennelig trekk ved Vučićs politikk. Også understrekningen av statens sentrale rolle i den økonomiske utviklingen, uttrykt blant annet gjennom BNV-prosjektet, er symptomatisk.¹⁸¹

Innholdet i den serbiske elitens politikk har altså tydelige populistiske trekk og rettet seg i stor grad mot velgergrupper som bare i liten grad kan defineres som middelklassen. Kjernevelgerne er knyttet til en spesiell generasjon (de eldre), spesielt ett av kjønnene (menn) og til den delen av befolkningen som har lave sosioøkonomiske kår. Den utelater (eller marginaliserer) i stor grad den urbane middelklassen. For mine informanter innebære dette at selve retorikken, måten politikken kommuniseres på, oppfattes som vulgær. Likeledes oppleves innholdet som lite relevant for den virkeligheten de selv lever i. Spørsmål som nasjonal identitet, kampen for den serbisk-ortodokse kirken og konfliktene rundt Kosovo angår dem i liten grad. Til slutt er informantene kritiske til politikkenes aktører. Tamara kom med følgende hjertesukk under en nettsamtale: «Vet du hva som gjør meg aller mest sint her i Serbia? Det er å se hvem det er som representerer oss. Hvem det er som får ledende posisjoner. Det burde ha vært noen vi kunne se opp til».

Og til slutt: Hva innebærer dette for fremtiden i Serbia? Hvor går den politiske utviklingen? Kan vi regne med at det skjer noen endringer? At, for å si det med Durkheim (2008), «(...) men become different» (2008: 210). Ved hjelp av Google hangouts hadde jeg et møte med mine informanter den 28. mai 2020. En av grunnene til møtet var at jeg ville vite hva de mente om akkurat dette. Etter å ha fulgt #1od5miliona i over ett år, og også sett ulike typer protester – blant annet skramling med kopper og karr fra terrasser i flere serbiske byer - under de mange periodene med portforbudene denne (pandemi)våren, ville jeg vite hva de mente. Var Serbia på vei inn i et slags «tipping-point»? Var nye maktstrukturer med andre politiske visjoner på vei frem? Og, hvis nei, hva skulle til for at noe slikt skulle skje? Svarene jeg fikk ga lite håp om endring/reformer. Tamara sa det slik:

¹⁸⁰ Ett eksempel er Vučićs retorikk i forbindelse med Covid-19 pandemien. Uttalelser som «kirkegårdene våre kommer ikke til å kunne romme alle de døde» og «Kjære pensjonister, ikke hør på noen andre enn deres eget land, ikke gå ut, jeg ber dere» er symptomatisk. For ett eksempel på retorikken fra Covid-19 pandemien, se https://www.youtube.com/watch?v=IPTORLaPk_4

¹⁸¹ Både kapital fra Kina, EU, USA og og Midtøsten ønskes velkommen i Serbia. Det karakteristiske her er en manglende transparens, og de nære båndene mellom politiske aktører og investorer.

Jeg var med under demonstrasjonene mot Milošević i 2000. Hele familien var med. Den gangen hadde ødeleggelsene av landet pågått i ti år. Og de var store. Min mor, som er lege, tjente i en periode bare 2-3 mark i måneden. Så folk hadde en grunn til å demonstrere. Nå er det ikke slik. Det er ikke så mange som sulter. Jeg er redd vi må vente lenge på at det skal skje noen forandringer.

David sa det samme: «Alle ser til sitt eget. De får en posisjon, tenker at dette er bra, og gjør alt de kan for å beholde den. Ingen idealisme». Og Branka: «Det lille stedet jeg kommer fra er på en måte Serbia i miniatyr. Du kan se det der. Hvordan de som styrer har tatt over alt, kontrollerer det. Alle institusjonene, skolen, administrasjonen, har blitt politisert. Ingenting er uavhengig». Andrej sukker oppgitt.» Det gjør meg kvalm. At alle bare klapper. Når presidenten snakker. Klapper og klapper. Til og med journalistene. De som burde vite bedre». Isidora oppsummere det slik: «Jeg tror at middelklassen er alt for oppsplittet til å kunne gjøre noe. I dag er det de lavere klassene som har mest makt i politikken».¹⁸² Endringen synes altså langt unna. I hvert fall hvis man skal tro mine informanter. I stedet synes den populistiske politikken å bevege landet mot et slags pseudo-demokrati.¹⁸³

Kanskje er det, som Hay (2007) skriver, at - "(...) democratic politics get the levels of participation they deserve" (Hay 2007: 155). Men hva hvis politikkenes navn, dens makt, nettopp ikke ønsker deltakelse fra store grupper i befolkningen?¹⁸⁴ Hva hvis den politiske makteliten driver en politikk (populismens innhold) og en systemendring (mot et pseudodemokrati) som gjør at en av samfunnets viktigste segmenter, den unge middelklassen, snur seg bort og leter etter (apolitiske) alternativer? Enten gjennom å «skape sin egen boble» (Ana) eller «finne en jobb utenfor» (Tamara). Hos hvem ligger da endringens potensielle krefter? Dette er et sentralt spørsmål både i Serbia og i et Europa (EU) hvor land som Polen, Ungarn og Tsjekkia allerede på mange områder er i ferd med å nedmontere sentrale demokratiske institusjoner. Forklaringene på dette har ofte vært knyttet til størrelser som historien (manglende demokratitradisjon), kulturen (antiliberal holdninger), innvandring (presset utenfra),

¹⁸² For forholdet mellom demokrati, populisme og mangel på representasjon, se Diehl 2018.

¹⁸³ Denne bevegelsen synes innebygd i populismen: «(...) populism is structurally marked by a radical partiality in interpreting the people and the majority; this implies that, if a populist movement comes to power, it can have a disfiguring impact on the institutions, rule of law, and division of powers that comprise constitutional democracy. In effect, it can stretch constitutional democracy toward its extreme borders and open the door to authoritarian solutions and even dictatorship" (Urbinati 2019: 112).

¹⁸⁴ Verdery er inne på dette i sin kritikk av den Weberske troen på rasjonalitet i organiseringen av makt: «The assumption behind [Western policy makers] social engineering was that by establishing the rules that enable playing the game in some sort of concert, institutions help to create the predictability within which actors can strategize and act. Notably, this assumption rests on another: that the normal state society is for rules and procedures to be clear, although outcomes may be uncertain. But this is only one way of organizing power in society, a way that sees organization and predictability as "good" power at work. What, however, if people at the top do not want rules and predictability but opacity, to keep others off balance? (Verdery 2003: 26). Se også Bhabha (1994).

migrasjon (unge og velutdannede forlater landet), identitet (ønsket om å være noe annet enn en kopi av vesten), økonomi (lav vekst) og manglende balanse mellom stat og sivilsamfunn (staten styrer/kontrollerer alle sektorer). I denne analysen kommer enda en puslespillbit i forklaringskomplekset: Den unge middelklassens brudd med politikken som mulighet, og med staten som samarbeidspartner, deres avstandstagen (mistillit) til den politiske eliten, og bruk av tilbaketrekning (til en egen «boble» eller gjennom migrasjon) som strategi for å kunne kontrollere og leve det livet de (blant annet på grunn av et globalt nettverk) ønsker å leve.¹⁸⁵

(Fig. 10: Graffiti i Beograd)

¹⁸⁵ Krastev (2018) er inne på noe av det samme: «If one effect of eastern Europe's post-1989 emigration was to kick-start the demographic panic that would later take full form during the refugee crisis, another, equally important effect was to deprive countries in the region of the citizens who were most likely to become domestic defenders of liberal democracy» (Krastev 2018: 55)

Litteraturliste

- Abrams, P. (1988 [1977]): "Notes on the Difficulty of Studying the State". *Journal of Historical Sociology* 1(1): 58-89.
- Abu-Lughod, L. (1991): "Writing Against Culture". I (red.: R. G. Fox) *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. Santa Fe: New School of American Research Press: 137-161.
- Alexander, C. (2002): *Personal States. Making Connections between People and Bureaucracy in Turkey*. Oxford: Oxford University Press.
- Andersen, P. T. (2008): *Modernisme. Tverrestetiske peilinger i musikk, billedkunst og litteratur*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Anderson, B. (1991): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and spread of nationalism*. London: Verso press.
- Anderson, B. (2006 [1983]): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 3. utgave. London: Verso.
- Arnoldi, J.D. (2005): "Medieanalyse og Nikals Luhmanns systemteori". I (red.: M. Järvinen & Mik-Meyer, N.) *Kvalitative metoder i et interaktionistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter*. København: Hans Reitzel forlag: 255-273.
- Asad, T. (2004): "Where Are the Margins of the State?" I (red.: V. Das & Poole, D.) *The State and its Margins*. Santa Fe, NM: School of American Research Press: 279-288.
- Bhabha, H. (1994): *The Location of Culture*. London, NY: Routledge.
- Bakhtin, M.M. (1986): "The Problem of Speech Genres". I (red.: C. Emerson & Holquist, M.) *Speech Genres and Other Later Essays*. Oversatt av V. M. McGee. Austin: University of Texas Press: 60-102.
- Ballinger, P. (2017): «Whatever happened to Eastern-Europe? Revisiting Europes Eastern Pherpheries». *East European Politics and Societies and Culture Volume 31/1*: 44-67.
- Barstad, A.C. (2004): «Årsaker til korrupsjonsvekst i det postsovjetiske Europa; et antropologisk perspektiv». *Nordisk østforum*, årg. 18 (4): 473-490.
- Belgrade Planning Institute (2003): »Generalni Plan Beograda 2021« (Masterplan for Beograd 2021). Lastet ned 29. november 2019 fra:
http://nastava.sf.bg.ac.rs/pluginfile.php/11248/mod_resource/content/0/ZAKONI_I_PRAVIL_NICI/GUP_BGD.pdf

- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: SAGE.
- Beck, U. (1997): *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity Press
- Berger, A.A. (1997): *Narratives in popular culture, media and everyday life*. Thousand Oaks, Ca: Sage.
- Bloch, M. (2017): "Anthropology is an odd subject: Studying from the outside and from the inside." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7, nr. 1: 33-43.
- Bodirsky, K. (2016): «From the «state-idea» to «political organized subjection»: Revisiting Abrams in time of crisis in Turkey and EU-Europe». *Focaal*, vol. 2016 (75): 121-129.
- Bottero, W. (2005): *Stratification: Social Division and Inequality*. Abingdon: Routledge.
- Bourdieu, P. (1999): «Understanding». I (red.: P. Bourdieu et.al.) *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press: 607-626.
- Bourdieu, P. (1994): "Rethinking the state: Genesis and structure of the bureaucratic field". *Sociological Theory*, vol.12 (1): 1–18.
- Bourdieu, P (1984): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bracewell, W. (2006): "Adventures in the Marketplace: Yugoslav Travel Writing and Tourism in the 1950s and 1960s". I (red.: A. E. Gorsuch & Koenker, D.P.): *Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press: 248-265.
- Brković, Č. (2017): *Managing Ambiguity. How clientelism, citizenship, and power shape personhood in Bosnia and Herzegovina*. NY, Oxford: Berghahn Books.
- Buber, M. (2003 [1923]): *Jeg og du*. Oslo: De norske bokklubbene.
- Burawoy, M. (2000): *Global ethnography: forces, connections, and imaginations in a postmodern world*. Berkeley: University of California Press.
- Castles, S. & Miller, M. J. (2014): *The Age of Migration*. Hampshire, NY: Palgrave Macmillan.
- Chari, S. & Verdery, K. (2009): «Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War». *Comparative Studies in Society and History*, vol 51(1): 6-34.
- Clark, J. N. (2008): *Serbia in the Shadow of Milošević: The Legacy of Conflict in the Balkans*. London: Tauris Academic Studies.

- Coronil, F. (1997): *The Magical State. Nature, money and modernity in Venezuela*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Chuengsatiansup, K. (2001): "Marginality, suffering and community: the politics of collective experience and empowerment in Thailand". I (red.: V. Das, et.al) *Remaking a world: violence, sosial suffering and recovery*. Berkley, LA: University of California Press: 1-30.
- Cvetičanin, P. (red.) (2012): *Social and Cultural Capital in Serbia*. Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe. Serbia: Sven, Nis.
- Cvetinović, M; Maričić, T. & Bolay, J-C.: "Participatory urban transformation in Savamala, Belgrade – capacities and limitations". *Spatium*, vol. 2016(36): 15-23.
- Czarniawska, B. (2014): "Why I think shadowing is the best field technique in management and organization studies". *Qualitative Research Organizations and management: An International Journal*, vol. 9(1): 90-93.
- Czarniawska, B. (2007): *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork in Modern Societies*. København: Liber/Copenhagen Business School Press.
- Das, V & Pool, D (red.) (2004): *Anthropology in the Margins of the State*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Denich, B. (1994): "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbol Revivel of Genocide". *American Ethnologist* 21: 367-390.
- Denscombe, M. (2011 [1998]): *Forskningshandboken – för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. Oversatt av P. Larson. Lund: Studentlitteratur.
- Diehl, P (2018): "Political Theory cross History. Pierre Rosanvallon's Concepts of Representation and the People and yheir Importance for Understanding Populism". I (red. Flugel-Martinsen et al.) *Pierre Rosanvallon's Political Thoughts*. Bielefeld University Press, transcript Verlag: 39-60.
- Dixon, M. L. (2013): "The Southern Square in the Baltic Pearl: Chinese ambition and 'European' architecture in St. Petersburg, Russia". *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, vol. 41(4): 552-569.
- Dunn, E. C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Buisness, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press.
- Durkheim, É. 2008 [1915]: *The Elementary Forms of the Religious Life*. Oversatt av Joseph Swain. Mineola, NY: Dover.

- Dzenovska, D. & Kurtović, L. (2018). "Introduction: Lessons for Liberalism from the 'Illiberal East'". Lastet ned den 15. Mars 2020 fra <https://culanth.org/fieldsights/1421-introductionlessons-for-liberalism-from-the%20illiberal-east>.
- Entman, R. M. (2007): "Framing bias: Media in the distribution of power". *Journal of communication* 57(1): 163-173.
- Eriksen, T. H. (2010): *Små steder-store spørsmål. Innføring i sosialantropologi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Eror, A. (2015): "Belgrade's 'top-down' gentrification is far worse than any cereal cafe". *The Guardian*. Lastet ned 1. november 2019 fra <https://www.theguardian.com/cities/2015/dec/10/belgrade-top-down-gentrification-worse-tahn-cereal-cafe>
- Farmer, P. (2014): "On Suffering and Structural Violence: A View from Below". I (red.: J. Vincent) *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory, and Critique*. MA, Oxford, Victoria: Blackwell: 424-437.
- Ferguson, J. & Gupta, A. (2002): «Spatializing States: Toward an ethnography of neoliberal governmentality». *American Ethnologist* 29(4): 981-1002.
- Flyvbjerg, B. (2014): "What You Should Know about Megaprojects and Why: An Overview." *Project Management Journal*, vol. 45 (2), April-Mai: 6-19.
- Foucault, M. (2006 [1991]): "Governmentality". I (red.: A. Sharma & Gupta, A) *The Anthropology of the State. A Reader*. Ma, Oxford, Victoria: Blackwell: 131-143.
- Foucault, M. (1999): *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*. 3. utgave. Oversatt av F. Engelstad & Falkum, E. Oslo: Gyldendal.
- Foucault, M. (2000 [1984]): *Essential works of Foucault 1954-1984: 1 : Ethic: subjectivity and truth*. (red. P. Rainbow). Oversatt av R. Hurley et.al.. London: Penguin
- Geertz, C. (1973): *The Interpretation of Cultures*. NY: Basic Books.
- Gellner, E. (1983): *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Gledhill, J. (2014 [2000]): «Anthropology and Politics: Commitment, Responsibility and the Academy». I (red.: Vincent, J.) *The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory, and Critique* MA, Oxford, Victoria: Blackwell: 438-451.
- Goodson. I.F. (2013): *Developing narrative theory: life histories and personal representation*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Gramsci, A. F. (2006 [1929-35]): *Fængselsoptegnelser*. Oversatt av G. Sørensen. København: Museum Tusulanums Forlag.

- Greenberg, J. (2014): *After the Revolution. Youth, Democracy, and the Politics of Disappointment in Serbia*. Stanford: Stanford University Press.
- Greenberg, J. (2011): "On the Road to Normal: negotiating agency and state sovereignty in postsocialist Serbia». *American Anthropologist* 113 (1): 88-100.
- Greenberg, J. (2010): "There's Nothing Anyone Can Do about It": Participation, Apathy, and "Successful" Democratic Transition in Postsocialist Serbia". *Slavic Review*, vol. 69 (1): 41-64.
- Grubbauer, M. & Čamprag, N. (2018): "Urban megaprojects, nation-state politics and regulatory capitalism in Central and Eastern Europe: The Belgrade Waterfront project". *SAGE Journals: Urban Studies*: Volume 56/4: 649-671.
- Grødeland, Å. B. & Aasland, A. (2011): "Fighting corruption in public procurement in post-communist states: Obstacles and solutions". *Communist and Post-Communist Studies*, vol.44(1): 17-32.
- Gupta, A, Nugent, D. & Shreyas, S. (2015): "State, Corruption, Postcoloniality: A Conversation with Akhil Gupta on the 20th Anniversary of 'Blurred Boundaries'". *American Ethnologist* 42(4): 581-591.
- Gupta, A & Ferguson, J. (red.) (1997): *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Gupta, A. (1995): "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State". *American Ethnologist*, vol 22(2): 375-402.
- Gupta, A. (1992): "Song of the Nonaligned World: Transnational Identities and the Reinscription of Space in Late Capitalism". *Cultural Anthropology* 7(1): 63-79.
- Guyer, J. I. (2007): "Prophecy and the near future. Thoughts on macroeconomic, evangelical, and punctuated time". *American Ethnologist*, vol. 34(3): 409-421.
- Günel, G. (2019): *Spaceship in the Desert: Energy, Climate Change and Urban Design in Abu Dhabi*. Durham, London: Duke University Press.
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (2004): *Feltmetodikk: Grunnlaget for feltarbeid og Feltforskning*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Hann, M. C. (1993): "Introduction: Social Anthropology and Socialism". I (red. C.M. Hann) *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*. London; New York: Routledge: 1-26.
- Hansen, M.N., Flemmen, M., Andersen, P.L. (2009): *The Oslo Register Data Class Scheme (ORDC). Final Report from the Classification Project*. Memorandum No. 1: 2009. Universitetet i Oslo.
- Harrits, G. S. (2014): *Klasse. En introduktion*. Århus: Hans Reitzels Forlag.

- Haug, H. K. (2012): *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, communist Leadership and the National Question*. London, NY: I.B.Tauris.
- Hay, C. (2014): "Neither real nor fictitious but 'as if real'? A political ontology of the state". *British Journal of Sociology*, vol 65(3): 459-480.
- Hay, C. (2007): *Why We Hate Politics*. Cambridge: Polity.
- Hockey, J. (2002): "Interviews as Ethnography? Disembodied Social Interaction in Britain". I (red.: N. Rapport) *British Subjects: An Anthropological Britain*. Oxford: Berg: 209–22.
- Howell, S. & Talle A. (red.) 2012: *Returns to the field: multitemporal research and contemporary anthropology*. Bloomington: Indiana University Press.
- Howell, S. (1994): «Singing to the Spirits and Praying to the Ancestors: A Comparative Study of Chewong and Lio invocations». *L'Homme*, vol. 34: 15-34.
- Howell, S. (1984): *Society and Cosmos: Chewong of peninsular Malaysia*. Singapore: Oxford University Press.
- Hromadžić, A. (2017): "Affective Labour. Work, Love and Care for the Elderly in Bihać». I (red.: Jansen, Brković & Čelebičić) *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina*. NY: Routledge: 79-93.
- Ihlen, Ø (2007): "Building on Bourdieu: A sosiological grasp of public relations». *Public Relations Review* 33(3): 269-274.
- Ingold, T. (2017): "Anthropology contra ethnography". *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7 (1): 21-26.
- Isaksen, J.V. (2012): »Medikalisering i lys av mediene». I (red.: Tjora, A.) *Helsesosiologi-analyser av helse*. Oslo: Gyldendal:100-114.
- Jacobs-Huey, L. (2002): "The Natives Are Gazing and Talking Back: Reviewing the Problematic of Positionality, Voice, and Accountability among 'Native' Anthropologists". *American Anthropologist* 104 (3): 791-804.
- Jansen, S. (2015): *Yearnings in the Meantime. Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. NY, Oxford: Berghahn.
- Jansen, S. et.al (2017): "Introduction: New Ethnographic Perspectives on Mature Dayton Bosnia and Herzegovina". I (red.: S. Jansen, Brković & Čelebičić) *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina*. NY: Routledge: 1-27.
- Jansen, S. (2009): "After the Red Passport: Towards an Anthropology of the Everyday Geopolitics of Entrapment in the EU's 'Immediate Outside'". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15(4): 815 – 832.

- Jansen, S. (2005): "Who's Afraid of White Socks? Towards a Critical Understanding of Post-Yugoslav Urban Self-Perceptions". *Etimologia Balkanica* 9:151-167.
- Koelemaij, J. (2020): "Dubaiification in practice: an inter-scalar analysis of Belgrade Waterfront". *Urban Geography*: 1-19
- Krastev, I. (2018): "Eastern Europe's Illiberal Revolution: The Long Road to Democratic Decline". *97 Foreign Aff.* 49: 49-56.
- Krastev, I. (2014): «From Politics to Protests». *Journal of Democracy*, vol. 25 (4): 4-19.
- Krohn-Hansen, C. (2015): "Political Anthropology". I (red.: J.D. Wright) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, vol. 18. 2. utgave. Elsevier: 335-341.
- Kulick, D. (1993): "Speaking as a Woman: Structure and Gender in Domestic Arguments in a New Guinea Village". *Cultural Anthropology* 8(4): 510-541.
- Lamont, M. & Molnar, V. (2002): "The study of boundaries in the social science". *Annual Review of Sociology*, 28: 167-195.
- Lamont, M. (1992): *Money, morals and Manners. The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Larkin, B. (2013): "The Politics and Poetics of Infrastructure". *The Annual Review of Anthropology*. Vol. 42: 327-343.
- Lazić, M. (2011a): *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. & Cvejić, S. (2011b): "Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia". *European Sociological Review*, vol 27(6): 808-823.
- Leach, E. (1961): *Rethinking Anthropology*. London: Athlone.
- Ledeneva, A. (2009): "From Russian with Blat: Can Informal Networks Help Modernize Russia?" *Social Research* 76(1): 257-88.
- Lefebure (1991): *The Production of Space*. Oxford: Blackwell
- Lewis, G. K. (1983): *Main Currents in Carribean Thought*. Kingston: Heinemann.
- Li, T. M. (2014): *Lands End: Capitalist Relations on an Indigenous Frontie*. Durham: Duke University Press.
- Li, T. M. (2005): "Beyond "The State" and Faild Schemes". *American Anthropologist*, vol. 107/3: 383-39.
- Longworth, P. (1997): *The making of Eastern Europé: from prehistory to postcommunism*. 2. utgave. Basingstoke: Macmillan.
- Madden, R. (2010): *Being Ethnographic. A Guide to the Theory and Practice of Ethnography*. LA, London, ND, Singapore, Washington: SAGE.

- Makuljevic, N. (2019): "Nacionalni spomenik u zabavnom parku: Stefan Nemanju u Beograd na vodi". Lastet ned den 21. november 2019 fra: <https://pescanik.net/nacionalni-spomenik-u-zabavnom-parku-stefan-nemanja-u-beogradu-na-vodi/>
- Malešvić, S. (2012): »Wars that Make States and Wars that Make Nations: Organised Violence, Nationalism and State Formations in the Balkans». *European Journal of Sociology*, vol. 53 (1): 31-63.
- Marković, A. & Ivković, M. (2018): «Neoliberal instrumentalism and the fight against it: the “We Won’t Let Belgrade D(r)own” movement». *East European-Politics*: Volum 34/1: 27-38.
- Mishkova, D. (2019): *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region making*. NY: Routledge.
- Mauss, Marcel (1995 [1924]): *Gaven*. Oversatt av T.H. Eriksen. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Mitchell, T. (2006): "Society, economy, and the state effect". *The Anthropology of the State. A Reader* (Red.: Sharma, A & Gupta, A.). Oxford: Blackwell: 169-186.
- Mitchell, T. (1991): «The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics». *American Political Science Review* 85(1): 77–96.
- Mudde, C. (2016): "Introduction to the populist radical right". I (red.: C. Mudde) *The Populist Radical Right. A Reader*. London: Routledge: 1-10
- Müller, M (2011): "State dirigisme in megaprojects: Governing the 2014 Winter Olympics in Sochi". *Environment and Planning A* 43(9): 2091–2108.
- Mønnesland, S. (2006): *Før Jugoslavia og etter*. 5. utgave. Oslo: Syppress.
- Obradovic-Wochnik, J. (2018): "Urban geographies of refugee journeys: Biopolitics, neoliberalism and contestation over public space in Belgrade". *Political Geography*, vol. 67: 65-75.
- Obradovic-Wochnik, J. (2013): *Ethnic Conflict and War Crimes in the Balkans. The Narratives of Denial in Post-Conflict Serbia*. London, NY: I.B.Tauris
- Palmie, S. & Steward, C. (2016): "For an Anthropology of History". *Hau* 6 (1): 207–236.
- Pavić, M. (2004 [1984]): *Kazarenes leksikon*. Oversatt av N. Ristivojević Rajković og Stiegler Seim, T. Oslo: Solum.
- Popović, M. et.al. (2011): *Istorija privatnog života u Srba*. Beograd: Clio.
- Poulton, H. (1993): *The Balkans. Minorities and states in conflict*. London: Minority Rights Publications.
- Ramet, S. P. (2006): *The Three Yugoslavias: State-Building and legitimation 1918-2005*. Bloomington: Indiana University Press.

- Ramet, S. P. (1992): *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*. Bloomington: Indiana University Press.
- Rose, N. (2000): "Community, Citizenship, and the Third Way". *American Behavioral Scientist* 43(9): 1395-1411.
- Rose, N.: Governing "advanced" Liberal Democracies "Bureaucracy". I (red.: A. Sharma & Gupta, A) *The Anthropology of the State. A Reader*. Ma, Oxford, Victoria: Blackwell: 144-162.
- Sahlins, M. (1985): *Islands of history*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sajo, A. (2002): «Introduction. Clientelism and Extortion: Corruption in Transition». I (red.: S. Kotkin & Sajo, A.) *Political Corruption in Transition. A Skeptics Handbook*. Budapest: Central European University Press: 1-21.
- Schiefloe, P.M. (2011): *Mennesker og samfunn. Innføring i sosiologisk forståelse*. 2. utgave. Bergen: Fagbokforlaget.
- Scott, J. C. (1998): *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, London: Yale University Press.
- Scott, J. C. (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scmitter, P.C. & Karl, T.L. (1991): «What democracy Is...and Is Not». *Journal of Democracy*, vol. 2(3): 75-88.
- Seim, T. S. (2010): *Balkanlabyrinter*. Oslo: Cappelen Damm.
- Seim, T.S. (2018): *Serbia og krise*. BA-oppgave, Universitetet i Oslo.
- Shah, A. (2017): Ethnography? Participant observation, a potentially revolutionary praxis. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 7 (1): 45-59.
- Sharma, A. & Gupta, A. (2006): *The Anthropology of the State: A Reader*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Simić, M. (2019): "Social construction og (post)postsocialist reality: Ethnographic research into the everyday". *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, vol 67(1): 121-134.
- Simić, M. (2016): "Moral (dis)order and social anomie: Concepts of community and society in post-socialist Serbia". I *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, vol 64(1): 93-104.
- Simić, M. (2014): "On the border with Culture: Or who are the 'green' natives"? I *Glasnik Etnografskog Instituta SANU*, vol 62(1): 87-99.
- Smith, A.D. (2008): *The Cultural Foundation of Nations: Hierarchy, Covenant and Republic*. Oxford: Blackwell.

- Stubbs, P. & Zrinščak, S. (2011): "Rethinking Clientelism, Governance and Citizenship in Social welfare: The Case of Croatia". Presentert ved den 9-ende årlige ESPAnet konferansen: *Sustainability and Transformation in European Social Policy*, Valencia, Spania 8-10 september.
- Spasenić, J. (2011): *The Shadow of the Past. A study of Life-World and Identity of Serbian Youth after the Milošević Regime*. Phd, Uppsala Universitet.
- Stewart, C. (2012): *Dreaming and historical consciousness in island*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stojanović, D. (2004): "Construction of Historical Consciousness. The Case of Serbian history Textbooks". I (red.: M. Todorova) *Balkan Identities. Nation and memory* London: Hurst & Company: 327-338.
- Tirnanić, B. (2008): *Crni talas*. Beograd: Filmski Centar Srbije.
- Todorov, M. (2009[1997]): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Todorov V. (1994): *Red Square, Black Square: Organon for Revolutionary Imagination*. Albany State University: New York Press.
- Trouillot, M-R. (2001): "The anthropology of the state in the age of globalization: close encounters of the deceptive kind". *Current Anthropology*, Vol. 42(1): 125-138.
- Trouillot, M-R. (1997): "A Social Contract for whom? Haitian History and Haiti's future". I (red.: R. Rotberg) *Haiti renewed*. Washington D.C: Brookings Institution Press: 47-59.
- Trouillot, M-R. (1995): *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Boston: Beacon Press.
- Tsing, A. L. (2014 [2002]): "Politics on the Periphery". I (red.: Vincent, Jean)*The Anthropology of Politics. A Reader in Ethnography, Theory, and Critique..* MA, Oxford, Victoria: Blackwell: 325-337.
- Turner, V. (1967): *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, NJ: Cornell University Press.
- Urbinati, N. (2019): "Political Theory of Populism". *Ann. Rev. of Political Sc.* 2019.22: 111-127.
- Uribe, S. (2017): *Frontier Road. Power, History, and everyday State in the Colombian Amazon*. Oxford: Wiley Blackwell.
- Van Deth, J. W. (2014): "A conceptual map of political participation". *Acta Politica*, vol. 49(3): 349-367.
- Verdery, K. (2003): *The Vanishing Hectare*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Verdery, K. (1999): *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. NY: Columbia University Press.

- Vike, H. (2020): «Om hjemlighet og komparasjon i antropologiske studier i Norge». *Norsk antropologisk tidsskrift*: 129-143.
- Wachtel, A. B. (1998): *Making a Nation, Breaking a Nation. Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.
- Weber, M. (2006 [1968]): "Bureaucracy". I (red.: A. Sharma & Gupta, A) *The Anthropology of the State. A Reader*. Ma, Oxford, Victoria: Blackwell: 49-70.
- Woodward, S. L. (1995): *Balkan tragedy: chaos and dissolution after the Cold War*. Washington D.C: Brookings Institution.
- Wright, E. O. (2015): *Understanding Class*. London, N-Y: Verso.
- Yanagisako, S. & Delaney, C. (red.) (1995): *Naturalizing Power. Essays in Feminist Cultural Analysis*. NY, London: Routledge.
- Østerud, Ø. (2017): «Populismen tar over verden». *Nytt Norsk Tidsskrift* 03/2017 (volum 34): 243-258.

